

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Gevangenis of toevluchtsoord? Vrouwen en de Rijkswerkinrichtingen in Nederland 1886-1934

Weevers, M.H.A.C.

Citation

Weevers, M. H. A. C. (2025, January 28). *Gevangenis of toevluchtsoord?: Vrouwen en de Rijkswerkinrichtingen in Nederland 1886-1934*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4178208>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4178208>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Hoofdstuk 7. Op zoek naar een weg uit de RWI: verzoeken om gratie¹⁰³⁴

Het voorgaande hoofdstuk bevatte aanwijzingen dat verschillende vrouwen zelf de hand in hun opzending hadden gehad. De vraag is of dit ook gold voor de vrouwen die een manier zochten om weer uit de RWI te komen. Welk licht werpen de gratieverzoeken op de achtergrond van hun opzending en welke argumenten gebruikten de betrokken vrouwen (of hun familie) om weer vrij te komen? In hoeverre deden zij daarbij, zoals de Engelse paupers en de Vlaamse families in de achttiende eeuw, een beroep op de heersende normen om hun verzoeken gehonoreerd te krijgen.¹⁰³⁵ In welke gevallen hadden zij succes? Dit zijn de vragen die in dit hoofdstuk aan de orde komen.

7.1 ‘Berouw gevoelende heeft zij zich tot mij gewend om vergiffenis’: Everdine Holstege

In augustus 1890 kwam de 39-jarige Everdine Holstege voor de eerste keer in de rijkswerkinrichting terecht. In het gratieverzoek dat haar echtgenoot, ‘vormer’ aan een ijzergieterij in Deventer, in 1891 voor haar indiende, staat te lezen waarom. ‘Onmin’ met haar schoonmoeder en haar echtgenoot had geleid tot ‘onenigheden’ met haar man en haar uiteindelijk op straat doen belanden. Vervolgens had zij zich zes dagen later vrijwillig gemeld bij de rijksveldwachter in Brummen, ‘zonder vooraf gebedeld of iemand lastig gevallen te hebben’. De officier van justitie schreef aan de rechtbank in Zutphen dat zij destijds verklaard had ‘door haren man uit de echtelijke woning [te zijn] weggejaagd’.

Toen Everdine zich acht maanden later ‘berouwvol’ tot haar echtgenoot Hendrikus de Kreek wendde om ‘vergiffenis’, diende deze een gratieverzoek in. Hendrikus en zijn twee zoontjes verlangden ‘vurig naar een hereeniging’. De man van zijn moeder was overleden en zijzelf had de woning inmiddels verlaten. Hendrikus zette zijn verzoek kracht bij met de mededeling dat hij al twaalf jaar bij de ijzergieterij werkzaam was en heel goed in staat was om

in de behoeften van zijn gezin te voorzien, maar zeer moeilijk langer vrouwelijke hulp kunnende ontberen in de huishouding, waag ik het mij met de diepste eerbied tot hare majesteit te wenden met de vurige bede genoemde verpleegde [...] gratie te willen verleen [...] om zodoende door uwe majesteit ons vroeger gelukkig en fatsoenlijk gezin moge vereenigd worden.

¹⁰³⁴ Een deel van dit hoofdstuk is eerder beschreven in Marian Weevers, “‘Dat het uwe Majesteit moge behagen de innigste wensch van een uwer onderdanen te vervullen’”. Gratieverzoeken van vrouwen in de rijkswerkinrichting 1886-1907’, *Tijdschrift voor Criminologie* 57:4 (2015) 368-381. Voor dit hoofdstuk zijn meer dossiers (29 bovenop de 51 in bovengenoemd artikel) in de analyse betrokken. Deze bestrijkt daarbij ook een langere periode: van 1986 tot 1934. Bij de casus in dit hoofdstuk wordt consequent verwezen naar de oorspronkelijke archiefstukken (gratiedossiers) ook bij de casus die in bovengenoemd artikel zijn beschreven.

¹⁰³⁵ Zie hoofdstuk 2 van dit proefschrift (paragraaf pauper agency) over de pauperbrieven en de Vlaamse collocatieverzoeken die aantoonde dat de vroegmoderne armen in hun verzoeken vaak refereerden aan heersende normen.

Ondanks dat Everdine twee jaar eerder in de gevangenis was beland vanwege het vervalsen van een ‘beleenbriefje’, honoreerde de Kroon het gratieverzoek. De RWI had een zeer gunstig rapport over haar ingediend en de echtgenoot, ‘hoewel nogal eens misbruik makende van sterke drank’, stond als een ‘vrij goed werkmans’ bekend.¹⁰³⁶

Bovenstaand voorbeeld van Everdine laat zien dat zij, geen andere uitweg ziende, zich vrijwillig bij een politiebureau had gemeld voor opzending. Zodra zich nieuwe omstandigheden voordeden, de dood van de stiefvader en het vertrek van haar schoonmoeder, greep zij haar kans om ook weer uit de RWI te komen. Wat verder opvalt is dat de motieven van haar echtgenoot niet geheel altruïstisch lijken. Met het appèl op zijn waarde als kostwinner voor het gezin en de daartoe onontbeerlijke huishoudelijke activiteiten van zijn echtgenote, speelde hij in op de normen van degenen die zijn verzoek moesten honoreren. Datzelfde geldt voor de mededeling dat zij vroeger een fatsoenlijk gezin vormden. Deze verwijzing naar de onmisbaarheid van de huishoudelijke activiteiten van een echtgenote, is in de brieven van meerdere echtgenoten terug te vinden. De man van Catherina van Os was zelfs van mening dat ‘het voor hem als man die langs de straat zijn brood moet verdienen en thuiskomende zelf zijn pot moet koken geen leven is en die straf voor hem zwaarder is als voor haar’.¹⁰³⁷ Met haar verzoek om vergiffenis aan een echtgenoot die haar het huis uitgejaagd had, refereerde Everdine aan de toen heersende visie dat het bij uitstek haar taak als echtgenote was de vrede in huis te bewaren.

In de periode 1886-1934 hadden minimaal 74 vrouwen een gratieverzoek ingediend of voor zich laten indienen. Van 63 vrouwen zijn één of meerdere dossiers teruggevonden. De meeste gratieverzoeken waren door de vrouw zelf ingediend (21), achttien door de echtgenoot (van één echtgenoot zijn zelfs vijf gratieverzoeken voor dezelfde vrouw gevonden), één door een verloofde, vier door een ouder (meestal de vader), vier door een (schoon)zoon, vier door een zwager, broer of oom, twee door een voogd en drie door een potentiële werkgever. In de overige gevallen had de RWI, het Leidse damescomité van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen (NGZVG) of het NGZVG zelf om gratie gevraagd. In 52 gevallen resulteerde het gratieverzoek in vervroegde vrijlating.

Gratie en de gevolgde procedure na 1887

Gratie was een gehele of gedeeltelijke kwijtschelding van een straf waartegen geen beroep meer mogelijk was. Soms betrof het een voorwaardelijke kwijtschelding of een verwisseling van straf: bijvoorbeeld vervanging van hechtenis door een boete.¹⁰³⁸ Aanvankelijk berustte gratieverlening op een ‘droit divin’ van de koning(in) om te beschikken over leven en dood, in geval van de doodstraf. In de negentiende eeuw ontwikkelde het gratierecht zich tot een instrument om tekortkomingen van de rechtsspraak te corrigeren, als alle overige middelen

¹⁰³⁶ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie [periode 1876-1914], nummer toegang 2.09.05, inventarisnummer 2296. Banken gaven een beleenbriefje uit in ruil voor goederen die arme mensen tijdelijk als onderpand inleverden voor een lening. Arme mensen beleenden in de 19e eeuw vaak kleding zoals winterjassen in de zomer en zondagse kleding door de week. Zie <https://www.amsterdam.nl/stadsarchief/beleenbriefjes>.

¹⁰³⁷ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 5589.

¹⁰³⁸ Paul Brood, ‘Bronnen voor gratieverlening tot 1987’ in: G.A.M. van Syngel en L. Oldersma eds., *Broncommentaren 7. Bronnen voor de criminaliteit en strafrechtspleging vanaf 1811 tot heden* (Den Haag 2009) 171-243, aldaar 174.

waren uitgeput.¹⁰³⁹ Andere redenen waren een wijziging van de persoonlijke omstandigheden, waardoor verdere uitvoering van de straf inhumaan zou zijn of geen redelijk doel meer diende. Voorbeelden hiervan zijn ziekte of het behalen van reclasseringsdoelen.¹⁰⁴⁰

Bij gratieverlening bleef het vonnis zelf intact (zoals ook steeds nadrukkelijk vermeld in de hier bestudeerde gratiebeschikkingen). Het was de uitvoering van de straf die, al dan niet gedeeltelijk, werd kwijtgescholden of omgezet in een lichtere straf. De gratieverlening door de koning(in) vond, na de inwerkingtreding van de grondwet van 1848, plaats onder verantwoordelijkheid van de minister. Bij gratie was sprake van een gunst, geen recht.¹⁰⁴¹ Gratie kon in principe ook ongemotiveerd worden verleend.¹⁰⁴² De gratieverzoeken van de vrouwen in deze studie vielen onder het Gratiebesluit van 1887.

De betrokkene zelf, maar ook een derde, kon een gratieverzoek indienen onder voorwaarde dat de betrokkene daarvoor toestemming gaf. Het verzoek moest gericht zijn aan het kabinet (ambtelijk secretariaat) van de koning(in), tot 1898 de koningin-regentes. Deze stelde dit vervolgens in handen van de minister van Justitie. De minister stuurde op zijn beurt het verzoek door naar de rechtbank die het vonnis had uitgesproken. Hierop startte het Openbaar Ministerie een onderzoek. Dit onderzoek behelsde onder andere het controleren van de in het gratieverzoek naar voren gebrachte feiten, het inwinnen van inlichtingen bij derden over het gedrag van de betrokkene in de gevangenis of inrichting en onderzoek naar zijn of haar reputatie. De schriftelijke neerslag van dit onderzoek diende als basis voor het advies van de rechtbank aan de minister, die op grond hiervan besloot het verzoek af te wijzen of door te sturen naar het staatshoofd. Deze nam in laatste instantie een koninklijk besluit (KB) tot inwilliging of koos alsnog voor afwijzing.

7.2 Uit vrees voor een ‘allerverderfelijkste invloed’: jonge meisjes in de RWI

De gemiddelde leeftijd van degenen die om vervroegde vrijlating verzochten, lag met 42 jaar (n= 74) lager dan die van het gemiddelde in de vrouwelijke RWI -populatie. Deze lag voor alle opzendingen op 49 jaar (bij eerste opzending 46). Dat betekent dat de bestudeerde gratieverzoeken relatief veel jonge vrouwen betroffen: een derde was 30 jaar of jonger. Van alle opzendingen was dat slechts tien procent. Zeven vrouwen waren jonger dan 21 jaar. Reden voor de gratieverzoeken van laatstgenoemden was de breed gedeelde opvatting dat de RWI geen geschikte omgeving was voor jonge meisjes. De angst voor ‘besmetting’ door hun meer door de wol geverfde lotgenoten leidde ertoe dat de RWI, het NGZVG of het damescomité, de ouders of voogden van deze jonge meisjes overhaalden om gratie voor hen aan te vragen. In een enkel geval diende het damescomité zelf een gratieverzoek in of vroeg de RWI, die deze visie volledig onderschreef, om vervroegde vrijlating. In de loop van de negentiende eeuw ging justitie in toenemende mate over tot het indelen van ‘criminelen’ in aparte categorieën. De mate waarin men voor verbetering vatbaar leek en de veronderstelde oorzaak van de gepleegde delicten speelden daarin een belangrijke rol. Zoals eerder aangegeven, achtten de autoriteiten vrouwen kneedbaarder dan mannen. Crimineel gedrag van jongeren werd grotendeels geweten

¹⁰³⁹ Sibbo van Ruller, *Genade voor recht. Gratieverlening aan ter dood veroordeelden in Nederland 1806-1870* (Amsterdam 1987) 40-41.

¹⁰⁴⁰ Brood, ‘Bronnen voor gratieverlening’, 174.

¹⁰⁴¹ Van Ruller, *Genade voor Recht*, 226; Brood, ‘Bronnen voor gratieverlening’, 175.

¹⁰⁴² Van Ruller, *Genade voor Recht*, 226.

aan een slechte opvoeding en slechte omgeving. De meest geschikte oplossing leek om hen aan deze ‘criminogene’ omgeving te onttrekken.¹⁰⁴³

In de laatste decennia van de negentiende eeuw vond een kentering plaats in het denken over kinderen en jongeren. Tot die tijd werd de opvoeding als een verantwoordelijkheid van de ouders gezien. Mede als gevolg van de ‘sociale quaestie’ zag de staat voor zichzelf een rol weggelegd in het behoeden van kinderen voor de slechte invloed van, of verwaarlozing door, hun ouders. Tegelijkertijd moesten criminele kinderen bij voorkeur met heropvoeding, in plaats van straf, weer op het goede pad gebracht worden.¹⁰⁴⁴ Toen de dertienjarige Bieltje, samen met haar moeder, vader en zeventienjarige zus Boukje, in 1888 voor de rechter van de arrondissementsrechtbank van Heerenveen stond, was diens enige overweging of Bieltje ‘zonder oordeel des onderscheids’ (doli incapax: onvermogen om doelbewust slechte dingen te doen) had gehandeld.¹⁰⁴⁵ Indien dat het geval was geweest, had hij haar, bij afwezigheid van beide ouders (die tot opzending waren veroordeeld) naar een opvoedingsgesticht gestuurd. Tot de inwerkingtreding van de Kinderwetten in 1905 kwam een kind, jonger dan 16, dat zonder ‘oordeel des onderscheids’ had gehandeld niet in aanmerking voor gevangenisstraf.¹⁰⁴⁶ De strafrechtelijke kindwet maakte een einde aan het leeftijdscriterium en doli incapax. Dit betekende dat kinderen op elke leeftijd straf konden krijgen, afhankelijk van de beoordeling door de rechter.

Cornelia de Garde en Petronella van Breugel waren in 1898, beiden achttien jaar oud, juridisch gezien in staat goed van kwaad te onderscheiden. Desondanks meenden zowel de RWI, als de officier van justitie en de rechtbank, dat zij beter op hun plaats zouden zijn in een opvoedingsgesticht: reden voor de RWI om de voogden van de meisjes over te halen om een gratieverzoek in te dienen. Omdat ‘een langdurig verblijf in de Rijkswerkinrichting voor de toekomst van deze jeugdige vrouwen een verderfelijke invloed zou na zich slepen’, aldus het college van regenten in een brief aan de officier van justitie.¹⁰⁴⁷ Deze regenten hadden ervoor gezorgd dat ‘de particuliere liefdadigheid de staat wenst te hulp te komen in het onderhouden en opvoeden van de armlastige Cornelia de Garde’ (en Petronella van Breugel).¹⁰⁴⁸ Waarschijnlijk stond de particuliere liefdadigheid hier voor het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen. In de aantekeningen van het damescomité staat te lezen dat zij ‘door tussenkomst en voorspraak van enige heren der commissie in februari 1896

¹⁰⁴³ Jenneke Christiaens, ‘Jeugdcriminaliteit een apart probleem? Negentiende-eeuwse jonge daders en hun misdrijven’ in: Catherina Lis en Hugo Soly eds., *Tussen dader en slachtoffer. Jongeren en criminaliteit in historisch perspectief* (Brussel 2001) 277-298, aldaar 293; Margo de Koster, ‘Jongeren en criminaliteit. Een lange geschiedenis van de Middeleeuwen tot heden’ *Tijdschrift voor Criminologie* 52:3 (2010) 310-319, aldaar 316; Margo de Koster, ‘Over ongeregelde dochters en klagende ouders. De kinderrechtbank van Antwerpen 1912-1913’ in: Catherina Lis e.a., *Tussen dader en slachtoffer*, 345; Barry Godfrey, Pamela Cox, Heather Shore and Zoe Alker, *Young criminal lives, life-courses and life chances from 1850* (Oxford 2017) 25.

¹⁰⁴⁴ Catrien Bijleveld en Frans van Poppel. ‘The success of the civilization offensive: societal adaptation of reformed boys in the early twentieth century in the Netherlands’, *Journal of Social History* (2011) 1173-1194, aldaar 1174; Christiaens, ‘Jeugdcriminaliteit een apart probleem?’, 277.

¹⁰⁴⁵ Godfrey e.a., *Young criminal lives*, 27; De Koster, ‘Jongeren en criminaliteit’, 315

¹⁰⁴⁶ Nelleke Bakker, Jan Noordman en Marjoke Rietveld- van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland. Idee en praktijk 1500-2000* (Assen 2010) 429.

¹⁰⁴⁷ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2447.

¹⁰⁴⁸ Ibidem.

[.....] zijn ontslagen uit de werkinrichting en opgenomen in de Goede Herder bij Leiderdorp, alwaar zij tot heden zich goed gedragen'.¹⁰⁴⁹ Zij waren in de nacht van één op twee oktober 1895 aangehouden voor landloperij, 'geheel verwaarloosd en verdierlijkt en vol ongedierte'.¹⁰⁵⁰ Daarbij gaven zij zich, aldus de politie, regelmatig over aan prostitutie.

Dankzij bemiddeling van het damescomité kreeg ook de twintigjarige Reintje de Bruin in 1904 gratie om opgenomen te worden in een jeugdinstelling. Reintje was op straat beland doordat zij zich in haar diensten steeds aan 'oneerlijkheid' schuldig maakte. Haar moeder was overleden en zij kon niet bij haar vader, 'een boerenarbeider', wonen omdat deze steeds op andere locaties werkzaam was. Ook Reintje zou zich aan 'ontucht' hebben overgegeven. En ook in haar geval was het gratieverzoek ingegeven door de angst dat zij, in een omgeving met zoveel 'meest oudere en laagstaande' vrouwen', verder zou afglijden. Zij kon terecht in Veldzicht bij Apeldoorn.¹⁰⁵¹ In haar geval was de officier van justitie tegen gratieverlening. Hij had er gezien haar voorgeschiedenis weinig fiducia in dat

zij nu reeds, zonder ernstig gevaar in haar oude fouten te vervallen, met vrucht van die verpleging zou kunnen profiteren, terwijl m.i. uit de aard der zaak evenmin waarborg geboden kan worden dat zij niet door ontvluchting zich aan de haar vrijwillig aangeboden verzorging onttrekt.¹⁰⁵²

Een jaar later tekende het damescomité aan dat zij in Veldzicht 'ook wel lastige tijden' had, maar dat het beter ging. Haar gedrag zorgde er echter voor dat zij het niet lang uithield in de diensten waar zij vervolgens terecht kwam. 'De laatste berichten zijn dat ze bij een weduwnaar met kinderen is. De vader wil geen toestemming tot een huwelijk geven. Toch blijft ze in dat huishouden en is kalm geworden.'¹⁰⁵³ Blijkbaar berustte het damescomité in deze oplossing.

Het jongste meisje voor wie een gratieverzoek was ingediend was de zestienjarige Akke van der Heide. Zij moest in 1898 niet alleen tegen haar medeverpleegden maar ook tegen haar vader en stiefmoeder beschermd worden. Haar moeder was overleden toen zij drie jaar oud was. Akke wilde zelf naar de rijkswerkinrichting 'om eindelijk iets te kunnen leren en niet altijd de weg op te moeten gaan om te bedelen zoals haar thuis was gelast', aldus de RWI. Ook voor haar regelde het damescomité een plaats in Veldzicht, wat door de RWI van harte ondersteund werd:

graag gunstig beschikken want overplaatsing van dit meisje is allernoodzakelijkst [...] zij is zacht van aard en karakter [...], doch slecht ontwikkeld, daar zij noch lezen noch schrijven kan en van geenerlei arbeid enig begrip heeft. Thans wordt zij beziggehouden

¹⁰⁴⁹ Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC), Den Bosch, toegang 204, 024 Leiden, afdeling Genootschap 1857-1972, inventaris 2081. Register met namen van vrouwen die na ontslag uit de rijkswerkinrichting zijn begeleid door het damescomité, 1892-1918, nummers 1-193, 27.

¹⁰⁵⁰ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2447.

¹⁰⁵¹ Hier wordt waarschijnlijk *Nieuw Veldzicht* bedoeld van de Vereniging tot Steun van Verwaarloosden en Gevallen. Deze instelling beschikte over 20 plaatsen bestemd voor meisjes, die bij opname tussen de vijftien en 21 jaar oud waren. Zie J. Everts, *Gids voor maatschappelijk hulpbetoon in Nederland*. (Alphen aan de Rijn 1940), B126. Er was ook een rijksopvoedingsgesticht met de naam Veldzicht, maar dat was alleen voor jongens.

¹⁰⁵² NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2655.

¹⁰⁵³ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 98.

met breiwerk en haar zo vaak mogelijk onderwijs gegeven waartoe zij veel lust en opgewektheid toont. [...] dat een langdurig verblijf in de Rijkswerkinrichting, in gezelschap van vrouwen, de meesten met een slecht verleden, voor de toekomst van het 16-jarige meisje een allerverderfelijkste invloed zou na zich slepen [...].¹⁰⁵⁴

De RWI haalde haar vader over een gratieverzoek voor haar in te dienen met het voorwendsel dat Veldzicht een equivalent van de RWI was. De minister van Justitie wilde de garantie dat Veldzicht Akke niet naar haar vader zou laten terugkeren, mocht hij haar onverhoopt opeisen ‘voordat van die opeising aan uwe excellentie is kennisgegeven en raad is gevraagd hoe in dit geval te handelen’.¹⁰⁵⁵ Tot de inwerkingtreding van de kindwetten in 1905 konden ouders hun kinderen op elk moment weghalen uit dit soort instellingen.¹⁰⁵⁶

De 20-jarige Maria Odilia van der Ven maakte in 1907 zo’n gunstige indruk op het damescomité dat dit comité voor haar een plaats regelde in de Goede Herder. Maria diende zelf een gratieverzoek in. De officier van justitie benadrukte echter vooral de ‘ongunstige’ reputatie van zowel haarzelf als haar moeder, een weduwe. Laatstgenoemde zou herhaaldelijk veroordeeld zijn, onder andere voor diefstal. Toen zij een gevangenisstraf van een jaar moest uitzitten, had het burgerlijk armbestuur Maria uitbesteed bij een landbouwer. Zij liep weg waarna de politie haar voor landloperij oppakte. De vraag of zij misschien een goede reden voor haar vlucht had, kwam niet aan de orde. Ondanks zijn bedenkingen achtte de officier van justitie De Goede Herder toch een geschiktere plek voor Maria dan de RWI.¹⁰⁵⁷

Voor de negentienjarige Wilhelmina Lanting, die in 1902 tot drie jaar veroordeeld was voor landloperij, vroeg een oom gratie aan. Hij wilde graag een dienst voor haar zoeken omdat zij nog jong was en voor de eerste keer in de RWI. In afwachting daarvan was hij bereid haar in zijn gezin op te nemen. Hij voegde hieraan toe dat Wilhelmina zelf ook ‘vurig’ naar gratie verlangde. Deze oom, wisselwachter aan het staatspoor, had haar samen met zijn echtgenote in de RWI bezocht. De directeur van de RWI (Van Riemsdijk) beschreef Wilhelmina als ‘een gezond en flink meisje, die bij goede wil zeer goed in eigen onderhoud zou kunnen voorzien.’ Hoewel hij enige twijfels had: ‘over het algemeen is zij gesloten van karakter en traag van aard, moet steeds aangespoord worden om opgedragen werk netjes te doen’. Haar leeftijd, het feit dat zij twee jaar van haar straf erop had zitten en voor de eerste keer veroordeeld was, maakte dat hij desondanks het gratieverzoek ondersteunde. Hij stelde hierbij de voorwaarde dat ‘zij aan goede leiding kan worden toevertrouwd’.¹⁰⁵⁸ Over de ouders van Wilhelmina of de reden dat zij aan het zwerven was geslagen, bevat het dossier geen informatie.

Beter af in een heropvoedingsinstelling?

In alle bovenstaande gevallen lijkt de oorzaak voor het bedelen of landlopen vooral gelegen in verwaarlozing of afwezigheid van ouders. Alle zeven jonge meisjes (<21) mochten de RWI

¹⁰⁵⁴ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2524.

¹⁰⁵⁵ Ibidem.

¹⁰⁵⁶ Bernard Kruithof, ‘Overheid, kindbescherming en het belang van het kind’, *Justitiële Verkenningen* 34:8 (2008) 11-23, aldaar 13. Bakker e.a., *Vijf eeuwen opvoeden*, 463.

¹⁰⁵⁷ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 4985.

¹⁰⁵⁸ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2658.

voortijdig verlaten, zij het niet zonder nadere voorwaarden.¹⁰⁵⁹ Op één na komen zij allen terecht in een jeugdinstituut. Of zij daar zoveel beter af waren is achteraf de vraag, gezien de reputatie van bijvoorbeeld een instituut als De Goede Herder. Margo de Koster beschrijft hoe begin twintigste eeuw ook in België veel jonge vrouwen in dit soort particuliere, religieus gedreven instellingen terechtkwamen. Hoewel deze voor minder streng doorgingen dan de rijksopvoedingsinstellingen constateert zij dat plaatsing een zware en stigmatiserende ervaring was die vaak lang doorwerkte in het leven van deze meisjes.¹⁰⁶⁰

Over de gang van zaken in De Goede Herder is de spaarzame informatie die naar buiten is gekomen niet positief. Eén van de weinige bronnen is een artikelenreeks in de NRC, gebaseerd op de mondelinge getuigenissen van een aantal vrouwen dat daar als meisje of jonge vrouw in de jaren zestig en zeventig verbleef. De Goede Herder zette hen aan het werk in de wasserij. Hier maakten zij lange dagen zonder dat daar enige betaling tegenover stond. De ervaringen van deze vrouwen dateren van enkele decennia later dan die van de vrouwen in deze studie. Suzanna Jansen heeft verscheidene keren tevergeefs geprobeerd toegang te krijgen tot de archieven van De Goede Herder omdat haar grootmoeder daar in 1907 terechtkwam. Een andere (mondelinge) bron is een radioprogramma van de VPRO van 2003. Hierin komen verschillende getuigen aan het woord waaronder vrouwen die in de twintiger en dertiger jaren van de twintigste eeuw in de Goede Herder in Velp (landgoed Larenstein) hebben vertoefd.¹⁰⁶¹ Volgens deze radorapportage vingen de zusters van ‘De Goede Herder’ meisjes op die door verwaarlozing of erfelijke belasting zedelijk gevaar liepen. De zusters zouden de ‘boetelingen’, kinderen die al iets hadden uitgehaald, strikt gescheiden houden van de ‘bewaarden’, de meisjes die risico liepen iets te gaan uithalen.¹⁰⁶² Hiermee leken deze instellingen sterk op de ‘Magdalen’ huizen, waarvan een aantal in handen was van de congregatie *The Good Shepherd* in Engeland en vooral Ierland. Ook hier verbleven jonge vrouwen die zich ‘zedeloos’ hadden gedragen of daartoe gevaar liepen en ook zij werden in wasserijen tewerkgesteld.¹⁰⁶³

De katholieke meisjes die uit de RWI kwamen, belandden begin twintigste eeuw hoogstwaarschijnlijk in de categorie boetelingen. Ook in andere heropvoedingsinstellingen, zoals de ‘Heldringgestichten’, doorgangshuizen en rijksopvoedingsgestichten (voor de zwaarste gevallen), heerste vaak een streng regime. De leiding maakte ook hier onderscheid tussen daders en degenen die risico liepen op delinquent gedrag.¹⁰⁶⁴ Desondanks waren er

¹⁰⁵⁹ Van Ruller signaleert in zijn onderzoek naar gratieverzoeken in een iets eerdere periode (tot 1870) dat positieve adviezen vrijwel altijd door de minister en koning werden overgenomen, maar de negatieve adviezen in meer dan 50 procent van de gevallen niet. Zie Van Ruller, *Genade voor recht*, 57.

¹⁰⁶⁰ Margo de Koster en Veerle Massin, ‘Delinquente en problematische meisjes in de molen van de jeugdbescherming, 1912-1965’, *Panopticon* 33:5 (2012) 437-453, aldaar 450.

¹⁰⁶¹ Voor de VPRO-(radio) documentaire *Volg het spoor terug* (12-1-2003) zie: https://www.vpro.nl/speel~WO_VPRO_20048822~het-gesticht-van-de-goede-herder-het-spoor-terug-larenstein-deel-1~.html.

¹⁰⁶² VPRO, *Volg het spoor terug* (radio-uitzending 2003); Jansen, *Het Pauperparadijs*, 161-162.

¹⁰⁶³ Sheila Killian, ‘“For lack of accountability”. The logic of the price in Ireland’s Magdalen Laundries’, *Accounting, Organizations and Society* 43 (2015) 17-32.

¹⁰⁶⁴ Martin Bossenbroek & Jan H. Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen. Prostitutie in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1998) 110-115. Saskia Bultman, *Constructing a female delinquent self. Assessing pupils in the Dutch State Reform school 1905-1975* (Dissertatie Radboud Universiteit Nijmegen 2016) 56-70; Geertje Dimmendaal, *Heropvoeding en behandeling. Meisjes in*

verschillen, afhankelijk van bijvoorbeeld het personeel en was in de praktijk niet altijd sprake van een strikte toepassing van de reglementen.¹⁰⁶⁵

Binnen de muren van De Goede Herder gold gedurende de ochtend een spreekverbod. De meisjes kregen een andere naam en mochten elkaar niet vertellen hoe zij werkelijk heetten. Ze werden als het ware beroofd van hun identiteit. Ze brachten de dag in uniform door, met kerkbezoek, bidden, werken of school. Contact met de buitenwereld was nauwelijks mogelijk.¹⁰⁶⁶ Een verschil met de protestantse tegenhanger Asyl Steenbeek, waarover hieronder meer, was dat de ‘boetelingen’ in De Goede Herder daar niet altijd voor een bepaalde tijd verbleven ter voorbereiding op een terugkeer in de samenleving, maar voor onbepaalde tijd.¹⁰⁶⁷

Drie andere, iets oudere, jonge ongehuwde vrouwen kregen eveneens gratie om in een jeugdinstelling terecht te komen. De 23-jarige Anna van de Putte ging naar de Anna Stichting. Dit was een ‘reclasseringsinstellingstichting voor R.K. jonge vrouwen en meisjes’, bedoeld voor ongehuwde moeders, ‘voogdijmeisjes’ en meisjes gestuurd door een kinderrechtter of officier van justitie.¹⁰⁶⁸ Anna was een half jaar voordat zij in april 1912 in de RWI kwam bevallen van een buitenechtelijke zoon.¹⁰⁶⁹ Hoewel hij niet vermeld staat in het RWI-register, valt niet uit te sluiten dat ook hij in de RWI was. Nadat zij was weggelopen uit een dienst die de Anna Stichting voor haar geregeld had, noteerde het damescomité dat de voogdijraad moeite deed om haar zoon ‘tot zich te nemen’.¹⁰⁷⁰ De aan de RWI verbonden kapelaan Morel regelde dat de 24-jarige Johanna van Os in 1911 naar De Goede Herder kon. Hier mocht zij, mits zij zich schikte naar de daar geldende regels, altijd blijven.¹⁰⁷¹ Vijf jaar later kwam zij echter weer voor landloperij in de RWI terecht om vervolgens overgeplaatst te worden naar de rijkskrankzinnigeninrichting in Woensel. Helaas is haar dossier niet bewaard gebleven.

Johanna Sandifort, 29 jaar oud, kon door bemiddeling en op kosten van het Nederlands Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen in 1908 naar Asyl Steenbeek. In haar gratieverzoek gaf Johanna aan dat zij hierover zeer verheugd was en ‘gaarne daarvan wil gebruik maken’.¹⁰⁷² Hoewel haar naam niet voorkomt in het register van het damescomité, ligt

Huize de Ranitz. 1941-1967 (Groningen 1998) 21-26; Laura Nys, *Het hart van Gabriel B. Jongeren en hun gevoelens in Belgische heropvoedingsinstellingen voor jeugddelinquenten, 1890-1965* (Dissertatie Universiteit Gent 2020) o.a. 205-210 en 194-199; De Koster e.a., ‘Delinquente en problematische meisjes’, 447-448.

¹⁰⁶⁵ Nys, *Het hart van Gabriel B.*, 196.

¹⁰⁶⁶ VPRO, *Volg het spoor terug* (radio-uitzending 2003); Jansen, *Het pauperparadijs*, 159-168. Zie ook Marian Weevers, “‘...waardoor haar verblijf in de werkinrichting tot een werkelijke zegen zou kunnen zijn’”. Leidse vrouwen en de rijkswerkinrichting voor Vrouwen te Oegstgeest-Leiden, 1886-1920.’ *Vijfentwintigste Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (2013) 93–131, aldaar 117-118.

¹⁰⁶⁷ Bossenbroek e.a., *Het mysterie van de verdwenen bordelen*, 115.

¹⁰⁶⁸ Mr. J. Everts, *Gids voor maatschappelijk hulpbetoon in Nederland. In opdracht van de Nederlandsche Vereeniging voor Armenzorg en Weldadigheid ter gelegenheid van haar 25-jarig jubileum* (Zeist 1933). Er is weinig te vinden over deze stichting: alleen een krantenbericht met foto, daterend uit 1929 in de beeldbank van het gemeentearchief van Den Haag.

¹⁰⁶⁹ Geboorteregister Tilburg 1911, archiefnummer 550, inventarisnummer 3001, aktenummer 1409, periode 1911 (geboren 18-10-1911).

¹⁰⁷⁰ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 153.

¹⁰⁷¹ NL-HaNA, Justitie /Verbaal en Kabinet, 2.09.22, inv.nr. 5587.

¹⁰⁷² NL-HaNA, Justitie /Verbaal en Kabinet, 2.09.22, inv.nr. 5096.

het voor de hand dat het comité hier een rol in gespeeld had.¹⁰⁷³ Asyl Steenbeek was een opvanghuis voor ‘gevallen vrouwen’, in 1848 opgericht door de predikant Otto Heldring. Laatstgenoemde was een belangrijke exponent van de Reveilgedachte en in het bijzonder van de praktische variant hierbinnen: de Inwendige Zending. Filantropie en evangelisatie waren voor hem onlosmakelijk verbonden. Tijdens hun verblijf in Asyl Steenbeek maakten vrouwelijke ex-gevangenen, later vooral voormalige prostituees, kennis met het evangelie.¹⁰⁷⁴ Na een fase waarin boetedoening en schuldbesef centraal stonden, kregen zij een opleiding om als dienstmeisje aan de slag te gaan. Huishoudelijk werk was één van de meest voor de hand liggende beroepsperspectieven voor vrouwen en in het bijzonder voor ‘gevallen vrouwen’ in die tijd. In Steenbeek was sprake van een zowel geestelijk als lichamelijk zwaar regime onder het bekende motto dat ledigheid des duivels oorkussen was.¹⁰⁷⁵ In de jaren die volgden zouden nog vele andere ‘Heldringgestichten’ het licht zien, gericht op het redden van vrouwen en kinderen die zedelijk gevaar liepen of al ‘gevallen’ waren.

Johanna van Os uitgezonderd, keerde geen van bovengenoemde meisjes terug in de RWI. Nog afgezien van het feit dat dit niet hoeft te betekenen dat zij zich niet aan andere delicten schuldig maakten, is het de vraag of dit aan hun verblijf in een heropvoedingsinstelling te danken was. Mogelijk speelden (ook) andere factoren een rol, waaronder een algehele verbetering van de sociaaleconomische omstandigheden. Uit een onderzoek naar ‘reform schools’ voor meisjes in Noorwegen in het interbellum blijkt dat in de helft van de gevallen sprake was van succes. Dit betekende dat de verdere levensloop zich had afgespeeld binnen de normen van wat in die periode als passend voor meisjes uit de arbeidersklasse gezien werd. Ook deze heropvoedingsscholen waren vooral bedoeld voor meisjes die zich onzedelijk gedroegen of daartoe gevaar liepen.¹⁰⁷⁶

Onderzoek naar de resultaten van ‘industrial’ en ‘reformatory’ scholen in Engeland in de tweede helft van de negentiende eeuw laat zien dat er soms ook een beschermende werking uitging van een verblijf in deze instellingen, ondanks het zware regime en de stigmatisering. Een groot deel van de jongeren dat daar verbleef onthield zich in het verdere leven, voor zover bekend, van crimineel gedrag. Zij betaalden daar echter een hoge prijs voor.¹⁰⁷⁷ Belangrijke factoren waren training gericht op werkzaamheden aan de onderkant van de arbeidsmarkt, in combinatie met hulp bij het vinden van een geschikte werkplek. Voor meisjes was deze training gericht op huishoudelijke werkzaamheden en voor jongens op vaardigheden die van pas kwamen in laaggeschoolde beroepen, het leger of de marine.¹⁰⁷⁸

De wellicht belangrijkste factor vormde de emotionele banden tussen de jongeren en de medewerkers van de instituten waar zij opgesloten zaten. Niet de interventies zelf, maar de mate waarin deze medewerkers erin slaagden aan te sluiten bij de belevingswereld en mogelijkheden

¹⁰⁷³ Zoals in de inleiding en in hoofdstuk 9 aangegeven, is het register van het damescomité verre van volledig en zijn waarschijnlijk veel meer vrouwen door het comité gezien dan is aangetekend.

¹⁰⁷⁴ Petra de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911* (Hilversum 1997) 64-66.

¹⁰⁷⁵ Bossenbroek e.a., *Het mysterie van de verdwenen bordelen*, 110-112.

¹⁰⁷⁶ Astri Andresen, ‘Gender, after-care and reform in inter-war Norway’ in: Pamela Cox en Heather Shore eds., *Becoming delinquent: British and European youth, 1650-1950* (Hampshire 2002) 123-140

¹⁰⁷⁷ Godfrey e.a., *Young criminal lives*, 176-179.

¹⁰⁷⁸ Ibidem, 185.

van de betrokken jongeren, waren bepalend voor het slagen hiervan.¹⁰⁷⁹ Ditzelfde betogen Lis en Soly in *Te gek om los te lopen*: dat beleid pas effectief was als het minstens deels aansloot bij de ervaringen, problemen en mogelijkheden van degenen op wie het zich richtte.¹⁰⁸⁰ Naast onmiskenbare praktijken van fysieke en psychische intimidatie was er eveneens sprake van affectieve relaties. Hiervan getuigen diverse bewaard gebleven brieven tussen de staf van de instellingen en de vroegere pupillen.¹⁰⁸¹ Laura Nys meent in haar studie naar de jongens die in het Belgische Rijksopvoedingsgesticht in Mol verbleven dat de interacties tussen de daar opgesloten pupillen en hun ‘opvoeders’ te complex waren om uitsluitend in termen van verzet en ontduiking aan de ene kant en discipline en dwang aan de andere kant te duiden. Ook zij signaleert dat er ontegenzeggelijk sprake was van geweld richting deze jongeren. Zij ziet echter dat er soms ook ruimte was voor andere vormen van contact, afhankelijk van de pupil, de persoonlijke stijl van de opvoeder en de historische context waarbinnen deze interacties plaatsvonden.¹⁰⁸²

De directeur van het rijksopvoedingsgesticht in Leiden droeg in belangrijke mate bij aan het slagen van de jongens die daar verbleven. Niet alleen bezorgde hij hen een arbeidsplaats, maar ook volgde hij hen nog lange tijd. Ondanks dat de jongens redelijk succesvol waren in het vinden en houden van werk, viel de recidive met 38 procent wat tegen.¹⁰⁸³ Catrien Bijleveld en Frans van Poppel deden onderzoek naar de 198 jongens die tussen 1911-1913 in het rooms-katholieke opvoedingsgesticht Harreveld terecht kwamen. Zij constateren dat bijna de helft van hen na afloop van hun straftijd weleens op een overtreding of misdrijf betrapt was. Ongeveer een derde bezondigde zich in zijn verdere leven structureel aan delicten of had één of meerdere zware misdrijven begaan.¹⁰⁸⁴

7.3 Terugkeer noodzakelijk voor huishouden en kinderen

Van de 74 vrouwen bij wie er sprake was van één of meerdere gratieverzoeken waren 21 gehuwd, de overigen waren ongehuwd (29), gescheiden (7), verlaten (1) of weduwe (16). De vrouwen (9) die vastzaten voor dronkenschap waren overwegend gehuwd. Dit komt overeen met het algemene beeld dat in hoofdstuk 5 naar voren kwam: dat de bedelaars en zwervers vaker alleenstaand waren.

Behalve Everdine’s wederhelft, dienden de echtgenoten van nog eens dertien vrouwen een gratieverzoek in en één verloofde. Bij vier gehuwde vrouwen is niet duidelijk wie het verzoek indiende, omdat het dossier niet is gevonden, en driemaal vroeg een gehuwde vrouw zelf om gratie.

Clasina Wouters kwam, dankzij een gratieverzoek van haar man, beide keren dat zij voor bedelen tot de RWI veroordeeld was eerder vrij. De eerste keer, in 1891, volstond een

¹⁰⁷⁹ Godfrey e.a., *Young criminal lives*, 185; Ray Pawson en Nick Tilley, *Realistic evaluation* (Londen 1997).

¹⁰⁸⁰ Catharina Lis en Hugo Soly, *Te gek om los te lopen? Collocatie in de 18e eeuw* (Turnhout, 1990) 126, 217-218. Zie ook hoofdstuk 2 van dit proefschrift.

¹⁰⁸¹ Godfrey e.a., *Young criminal lives*, 185-187.

¹⁰⁸² Laura Nys, ‘Distance and proximity. Interpersonal relations between pupils and educators in the Belgian reform school of Mol (1927-1960)’, *Crime, History and Societies* 25:1 (2021) 5-28.

¹⁰⁸³ Marc Newsome, ‘Geslaagde jongens? Over de jongens van het tijdelijk rijksopvoedingsgesticht in Leiden 1910-1926’, *Acta Historica*, 2.2. (2013), 15-21.

¹⁰⁸⁴ Bijleveld e.a., ‘The succes of the civilization offensive’, 1184 en 1189.

dringend appèl van haar echtgenoot op de noodzaak van haar aanwezigheid in huis voor haar kinderen. De ondersteuning van dit verzoek door de burgemeester van haar woonplaats Oudewater had ongetwijfeld geholpen. Deze was zeer te spreken over Clasina, maar aanzienlijk minder over haar echtgenoot, straatmuzikant Gerrit de Ruiter:

dat zij zich schuldig maakte aan bedelarij vond zijn reden minder in de zucht tot bedelen, dan wel in het minder goed gedrag van haren man, die de verdiende penningen in den regel voor het grootste gedeelte aan sterken drank besteedt en het aan zijn behoeftig gezin onttrok, zodat zij voor zichzelf als voor hare kinderen genoodzaakt was, zij het dan ook door middel van bedelarij aan hunne behoeften tegemoet te komen. De drie kinderen 5, 2 en 1 jaar oud lijden zeer onder het gemis der moederlijke zorgen.¹⁰⁸⁵

Mogelijk droeg ook Clasina's zeer goede gedrag in de RWI bij aan een gunstige beschikking op het verzoekschrift van haar man. Bij haar tweede verblijf in de RWI kostte het laatstgenoemde maar liefst vier gratieverzoeken alvorens zij drie maanden eerder vrijkwam. Hij had het beroep van straatmuzikant inmiddels verruild voor dat van sigarenmaker. Het verzoekschrift meldde dat hij:

met de nodige hulp genoeg kan verdienen om in de behoeften van zijn gezin te voorzien, dat de nodige hulp, uitzoeken van de tabak, drogen, als hij uit huis is om sigaren te verkopen het beste en gemakkelijkst door zijn huisvrouw kan worden bewezen daar die altijd bij hem kan zijn, dat nu die hulp een gedeelte van zijn verdienste wegneemt, dat door zijne huisvrouw verdiend kan worden, dat de verzorging van zijn huisgezin man en twee kinderen van 7 en 4 jaar hem insgelijk geld kost voor vrouwelijke hulp, dat door zijne huisvrouw gedaan kan worden, weshalve hij nogmaals de vrijheid neemt zich met de meeste eerbied tot uwe majesteit te wenden met het onderhavige verzoek.¹⁰⁸⁶

Deze keer stond justitie minder welwillend tegenover vervroegde vrijlating. De officier wees erop dat Clasina na eerder gegratieerd te zijn al snel weer 'in het oude euvel verviel'. 'Nu de winter voor de deur staat en daarmee het drukste seizoen van de bedelaarscampagne', achtte hij de kans op herhaling zeer groot. Was de officier van justitie aanvankelijk overtuigd dat Clasina uit nood bedelde, de tweede keer beschouwde hij haar als lid van een bende bedelaars, die de dorpen rondom Oudewater onveilig maakte.¹⁰⁸⁷ Anders dan de burgemeester van Oudewater, zag justitie armoede en werkloosheid niet als een verzachtende omstandigheid. Ook Clasina's zus Maria kwam na een eerdere afwijzing van haar verzoek vervroegd vrij. Justitie capituleerde omdat haar echtgenoot, die eveneens naar een RWI was opgezonden, achttien dagen eerder uit Veenhuizen vrijkwam en zij zo gelegenheid zou hebben 'de huishouding van haar man weder te gaan waarnemen'.¹⁰⁸⁸

Behalve de man van Maria Wouters, bleken de echtgenoten van nog drie vrouwen gelijktijdig met hun vrouw in een RWI te verblijven. In twee gevallen stond expliciet genoteerd

¹⁰⁸⁵ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2307.

¹⁰⁸⁶ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2343.

¹⁰⁸⁷ Ibidem.

¹⁰⁸⁸ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2384.

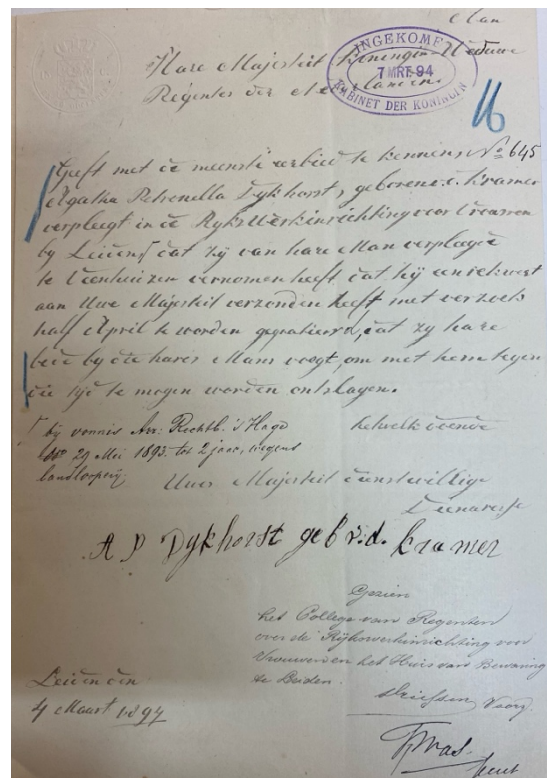
dat beide echtelieden zelf op opzending hadden aangestuurd. Gezondheidsproblemen van de 58-jarige man van Agatha van den Kramer (Antonie Dijkhorst ‘gegageerd korporaal van het Nederlands leger’) hadden beide echtelieden er in 1893 toe gebracht hun inboedel te verkopen en van Den Bosch naar Den Haag te trekken. Hier aangekomen, meldden beiden zich drie dagen achtereenvolgens voor een overnachting aan bij een politiebureau in Den Haag:

De waarschuwing aan de man dat hij een derde maal zou worden opgezonden naar de werkinrichting, schijnt in plaats van hem terug te houden, hem veeleer aangespoord te hebben terstond weer de Wet te overtreden ingevolge zijn wensch eenige tijd op Rijkskosten te worden verpleegd. Blijkbaar beschouwt hij evenals meer gegageerden de Rijkswerkinrichting eenvoudig als eene gelegenheid waar hij tijdelijk op ’s Rijkskosten wordt onderhouden terwijl intusschen zijn engagement accresseert. Ik vind het in het algemeen niet raadzaam dat dergelijke begrippen meer en meer ingang vinden en ik zou dus tot afwijzing van het verzoek adviseren.¹⁰⁸⁹

De reputatie van de arrondissementsrechtbank van Den Haag in de tachtiger en negentiger jaren van de negentiende eeuw was blijkbaar ook tot Den Bosch doorgedrongen.¹⁰⁹⁰ Dat het een eerste veroordeling tot opzending betrof, Anthonie zich goed had gedragen en met een termijn van twee jaar een vrij zware straf had gekregen, gaf de doorslag voor een positief advies aan de rechtbank. Anthonie’s gezondheid had zich inmiddels verbeterd en met een ‘gagement van 250’ op jaarbasis meende hij bij vestiging op het platteland waar ‘het leven goedkoop is’, zeer goed in staat te zijn in zijn levensonderhoud te voorzien.

Zodra Agatha, eveneens voor de eerste keer in de RWI, van het gratieverzoek van haar man hoorde ‘voegt zij hare bede bij die hare man’ om tegelijkertijd ontslagen te worden. En omdat Anthonie de verlangde gratie kreeg, kwam ook Agatha, die zich zeer goed had gedragen, vervroegd vrij.¹⁰⁹¹ Zij keerde niet meer terug in de RWI.

Een andere vrouw die zich gedwongen zag samen met haar man door beider werkloosheid ‘een onderkomen te zoeken in de Rijkswerkinrichtingen’, slaagde er na verleende gratie niet in uit de RWI weg te blijven. Anna de Haan was 65 jaar oud toen zij in 1893 voor de eerste keer in de RWI belandde. Haar man, die eerder was vrijgekomen, vroeg om haar vervroegde

Gratieverzoek Agatha Kramer (Nationaal Archief Den Haag)

¹⁰⁸⁹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2384.

¹⁰⁹⁰ Zie hoofdstuk 6 van dit proefschrift: de politie en de rechtbank van Den Haag zouden overeengekomen zijn dat iedereen die zich drie keer voor een slaapplek bij de politie had gemeld automatisch in aanmerking kwam voor opzending naar de RWI.

¹⁰⁹¹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2384.

vrijlating met de mededeling dat hij inmiddels werk had gevonden bij een stukadoor. De RWI steunde het gratieverzoek van harte en schreef dat Anna zich zeer goed gedroeg. Desondanks kwam Anna nog vier keer terug in de RWI totdat zij, binnen tien maanden na haar laatste vertrek uit de RWI, in oktober 1903 overleed.¹⁰⁹²

Johanna van der Meijden vroeg zowel voor haarzelf als voor haar echtgenoot gratie in 1890. Beide echtelieden waren, hoewel voor de eerste keer in de RWI, tot drie jaar veroordeeld. Het gratieverzoek maakte weinig kans omdat beiden bekend stonden als ‘grote dronkaards’ die voornamelijk door bedelen in hun onderhoud voorzagen. Johanna had een cellulaire straf van twee jaar uitgezeten voor diefstal en haar echtgenoot was al eens veroordeeld voor ‘wederspanningheid’. Daarnaast hadden zij zich al eerder aan bedelarij schuldig gemaakt.¹⁰⁹³

Anders dan de echtgenoten van Clasina en Maria stond de man van de 44-jarige Antje van Bergen, Willem Opdekamp, werkman bij de stadsreiniging, volgens de officier van justitie uitstekend bekend in 1901. De oorzaak van Antjes opzending was haar drankmisbruik: zij ‘zwerft dan door de stad en wordt dan niet meer door haar man in huis toegelaten zodat zij door bedelen en anderszins aan de kost tracht te komen’. Aanleiding voor het gratieverzoek van de echtgenoot, die vroeg ‘ditmaal genade voor recht te doen gelden’, was een berouwvolle brief van zijn vrouw. Daarbij kwam dat hij niet genoeg verdiende om een ‘vreemde vrouw’ ter verzorging van zijn kinderen in huis te nemen.¹⁰⁹⁴ Dat Antje haar heil zocht in de alcohol was misschien te verklaren uit het feit dat zij drie kinderen had verloren, waarvan twee binnen enkele maanden. Justitie verdiepte zich echter niet in dit soort achtergronden of verklaringen.

De echtelieden lijken in tweede instantie beter aan elkaar gewaagd dan uit bovenstaande naar voren komt. Uit een toevallig gevonden gratieverzoek van diezelfde Antje voor haar man, elf jaar eerder in 1890, blijkt dat Willem op dat moment in Veenhuizen vastzat vanwege bedelarij. Tussen 1879 en 1887 had hij daar ook al regelmatig vertoefd. Antje meldde in dit verzoekschrift dat haar man ‘door langdurige werkloosheid gedwongen was zijn toevlucht te zoeken in bovengenoemd gesticht’ en het voor haar nu heel moeilijk was om voor haar beide kinderen het levensonderhoud te verdienen. Omdat hij al vaker in de RWI had vertoefd en de mandenmaker die hem aanvankelijk in dienst wilde nemen zich bedacht, kwam Willem niet eerder vrij. In zijn advies sprak de officier van justitie de hoop uit dat: ‘het zoo lang mogelijk moge duren dat deze persoon welke veeltijds rondzwerft en meestentijds zonder enig werk is weder in de Maatschappij terugkeert’.¹⁰⁹⁵

Mogelijk had Willem zijn leven gebeterd: de officier die over het verzoek voor Antje moest oordelen, had geen sporen van zijn eerder zwervend bestaan kunnen vinden. Desondanks wees hij het gratieverzoek voor Antje af ‘in het belang van de maatschappij en tevens dat van haar man en kinderen’.¹⁰⁹⁶

Uitzondering: een eenmalige misstap

De 50-jarige Cornelia Markwat hoorde eigenlijk helemaal niet thuis in de RWI in de visie van politie en justitie. Als echtgenote van een stukadoor met een eigen bedrijf, behoorde zij tot de

¹⁰⁹² Haags Gemeentearchief, toegang 0335-01, inventaris 1427, akte 2714.

¹⁰⁹³ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2278.

¹⁰⁹⁴ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2602.

¹⁰⁹⁵ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2277.

¹⁰⁹⁶ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2602.

zogenaamde nette burgerstand. In een zwak moment had zij zich in 1901 laten verleiden door haar kostganger en was met hem vertrokken met medeneming van de 'spaarpenningen'. De kostganger, die het om deze penningen te doen bleek, liet haar al snel in de steek en beging 'de laagheid haar zelfs niet aan reisgeld te helpen', aldus haar echtgenoot. Toen zij daarop besloot om te voet terug van Den Bosch naar Haarlem te gaan, stuitte zij op de politie die haar voor landloperij arresteerde. De Haarlemse Middernachtszending ondersteunde het gratieverzoek van haar veertien jaar oudere echtgenoot door aan te geven dat het hoogst wenselijk was dat de vrouw terugkeerde naar haar gezin. Deze in 1888 in Haarlem opgerichte streng christelijke vereniging richtte zich op de bestrijding van zedeloosheid en prostitutie. Zij richtte haar pijlen niet op de prostituees zelf, maar op hun bezoekers. De vereniging rekruteerde haar leden vooral uit de werkende klasse.¹⁰⁹⁷ Bij Cornelia's afwezigheid bestierde haar oudste dochter van 22 jaar het huishouden maar 'behartigt dit niet voldoende'. De jongste dochter, eveneens Cornelia geheten (hoewel al 20 jaar) kon, aldus de echtgenoot in zijn brief 'niet zonder moederlijke zorg en toezicht'. De man van Cornelia stond bekend als een 'oppassende en ijverige huisvader' die niet dronk. Hij had zeer 'geleden onder de misstap van zijn vrouw' die 'zelf het slachtoffer van een laaghartige verleider was'.¹⁰⁹⁸ Dat laatste was mogelijk de reden dat de Middernachtszending de echtgenoot van Cornelia te hulp kwam.

De 25-jarige gehuwde Gijsbertje van Ee liep weg met een andere man toen zij elders als min werkte. Zij kwam in de problemen omdat de politie haar minnaar, die nog een straf tegood had, oppakte. Dat Gijsbertje zich goed bewust was van de normen en waarden van degenen die over haar gratie moesten oordelen, blijkt uit de brieven die zij aan haar man schreef. Deze staan bol van spijtbetuigingen als 'berouw komt naar [onderstreping van mij] de zonde' en 'dat god mij het verstand mag geven dat zulk nooit weer gebeurt'. Mededelingen als deze, en dat zij erg verlangde naar man en kinderen, werden afgewisseld met verzoeken om geld voor een postzegel en om boter en spek te kopen in de kantine. Zij voegde hieraan toe 'want als het nu niet dan hoeft het nooit te doen'. Hierbij wees ze erop dat zij haar man ook vaak geld had gegeven 'voor een geweer en voor een akte.' Over de inrichting meldde zij: 'de vrouwen zijn hier heel best voor mij en het is hier heel best en geestelijk er word smorgens voor ons alle gebidt en savonds een psalm gezongen en weer gebidt dus dat is geestelijk...'. De brief eindigt met de wat cryptische zin 'daar er twee kijven hebben er ook twee schuld'. Boven aangehaalde passages lijken de 'boetvaardigheid', die zij via haar brief wilde uitstralen, enigszins te ontcrachten. Maar de correspondentie tussen Gijsbertje en haar man, die haar graag terug wilde, overtuigde de rechtbank in maart 1894 van haar oprechte berouw en dat zij '... als goede huisvrouw de zorgen voor haar man en kinderen op zich wil nemen.'¹⁰⁹⁹ Zij keerde niet terug in de RWI.

7.4 Ongunstige reputatie belemmering voor vervroegde vrijlating

Veel minder welwillend stond justitie tegenover de gratieverzoeken van of voor vrouwen die al eerder in de RWI waren geweest, zich aan andere delicten schuldig hadden gemaakt, of wiens

¹⁰⁹⁷ Rudolf Dekker, 'De middernachtzending, een buitenparlementaire actiegroep' in Sjoerd Faber e.a. eds., *Criminaliteit in de negentiende eeuw* 22 (Hilversum 1989) 109- 113; Wilma van den Brink, "Zedelijk Haarlem" in: Koen Matthijs, Bart van de Putte, Jan Kok en Hilde Bras eds., *Leven in de Lage Landen. Historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen en Nederland* (2010) 271-291, 277.

¹⁰⁹⁸ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2618

¹⁰⁹⁹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2384 en 2385.

echtgenoten of andere familieleden slecht bekend stonden. Dat Alida de Visser geen gratie kreeg had voornamelijk te maken met haar reputatie. Haar echtgenoot schreef dat zij ‘door een samenloop van omstandigheden buiten haar schuld in achteruitgang en alzo zwervende is geraakt.’ Het rapport van de politie wierp meer licht op de aard van deze omstandigheden en meldde dat de echtgenoot haar ‘moedwillig’ verlaten had om met een andere vrouw samen te wonen. Omdat deze vrouw ‘nogal’ bleek te drinken, wilde hij nu van haar af en had hij Alida in de RWI bezocht. Hij gaf aan dat hij haar nu kon onderhouden. Dit laatste betwijfelde de politie omdat zijn huidige verblijfplaats niet te achterhalen was. Alida had zich in 1897 bij het politiebureau gemeld met een verzoek om onderdak. Het gevolg was dat zij, 49 jaar oud, voor de eerste keer in de RWI kwam. Uit de destijds door de politie ingewonnen inlichtingen bleek dat zij bij haar burens bekend stond als ‘dronken Aaltje’ en, ‘onzindelijk en drankzuchtig van aard zijnde, reeds geruime tijd door haar man verlaten was’.¹¹⁰⁰ Bovenstaande suggereert dat zowel de burens als de politie van mening waren dat het haar schuld was dat haar man haar verlaten had. Omdat zij er niet in was geslaagd haar man een proper en aangenaam thuis te verschaffen, was deze gedwongen zijn heil elders te zoeken.¹¹⁰¹

Het idee dat (veelvuldig) alcoholgebruik door vrouwen automatisch tot verwaarlozing van haar huishoudelijke taken leidde, was wijdverbreid, niet alleen in de negentiende eeuw, maar ook in de periode daarvoor. Echtgenoten van vrouwen, die zich regelmatig aan alcohol te buiten gingen in achttiende-eeuws Holland, deden regelmatig bij de autoriteiten hun beklag over de gevolgen hiervan voor het huishouden.¹¹⁰² Eerdergenoemde Alida kwam niet vervroegd vrij. In de visie van justitie zou dit alleen leiden tot vergroting van ‘het getal vermomde bedelaars’.¹¹⁰³

Opmerkelijk is dat in het geval van Cornelia Wijsman, de politiecommissaris van Amsterdam juist van mening was dat ‘in de omstandigheid dat veroordeelde door haar man werd verlaten een zeer aannemelijk oorzaak voor de door haar gepleegde landloperij is te vinden en mijns inziens herhaling is uit te sluiten.’ Waarschijnlijk omdat (voor zover bekend) op haar gedrag, anders dan dat van Alida, weinig aan te merken was. Haar broer, die stukadoor was en zeer gunstig bekend stond, wilde garant staan voor haar onderhoud.¹¹⁰⁴ De inschatting van de politie kwam echter niet uit: Cornelia was binnen een jaar terug in de RWI.

Bedelaarsbende

Dina Thijssen maakte, evenals Johanna de Groot, eerdergenoemde Clasina en Maria en hun tante Trijntje Wouters, in de visie van het O.M. deel uit van de bedelaarsbende die begin jaren 90 van de negentiende eeuw de dorpen rondom Oudewater onveilig maakten. Met uitzondering van de 61-jarige tante, die alleen een gevangenisstraf van drie maanden tegemoetzag, veroordeelde de arrondissementsrechtbank hen op dezelfde dag tot opzending naar de RWI.

¹¹⁰⁰ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2514.

¹¹⁰¹ Els Kloek, *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009), aldaar 154-157. Hanneke Hoekstra, *Het hart van de natie. Morele verontwaardiging en politieke verandering in Nederland 1870-1919* (Amsterdam 2005) aldaar 133; Nys, ‘De ruiters’, 44; Blok, *Ziek of zwak*, 49.

¹¹⁰² Manon van der Heijden, ‘Domestic violence, alcohol abuse and the uses of justice in early modern Holland’, *Annales de Demographie Historique* 2 (2015) 69-85, aldaar 75 en 78.

¹¹⁰³ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2514.

¹¹⁰⁴ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2619.

Alle vijf dienden zij een gratieverzoek in. De 25-jarige weduwe Johanna voerde als argument aan dat ‘noch enig familielid, noch het armbestuur, zich over haar 5-jarige zoon wilde ontfermen’. Een argument dat de burgemeester van Oudewater ontkrachtte. Deze zoon was via het armbestuur besteed bij Johanna’s moeder: ‘waar het zeker evengoed bezorgd is als wanneer het voortdurend aan hare persoonlijke zorgen is overgelaten’. De officier achtte ‘alle termen aanwezig’ voor een afwijzing.¹¹⁰⁵ Datzelfde gold voor Dina Thijssen wier twee buitenechtelijke kinderen een bewijs zouden vormen van haar onzedelijkheid. De wens paal en perk te stellen aan de overlast die de bedelaarsbende rondom Oudewater veroorzaakte, maakte de officier van justitie immuun voor argumenten, zoals die van de burgemeester. Deze wees in diverse brieven op de ‘uiterst geringe werkzaamheden die zich in de laatste tijden alhier voordeden’. Daarbij zag hij ook het alcoholmisbruik van de echtgenoten als belangrijke factor. Dina Thijssen noemde hij, anders dan bovengenoemde Johanna, ‘een oppassende vrouw’ die als werkster de touwtjes aan elkaar probeerde te knopen. Dat zij af en toe genoodzaakt was de ‘liefdadigheid van anderen in te roepen’, kwam door het drankmisbruik van de stiefvader bij wie zij met haar kinderen inwoonde. Hij vond het zelfs een ‘zware ramp’ als de kinderen afhankelijk zouden worden van deze stiefvader.¹¹⁰⁶

Opmerkelijk is dat de rechtbank Trijntje Wouters op basis van haar leeftijd (61 jaar) niet tot werken in staat achtte en om deze reden niet tot de RWI veroordeelde. Zoals in hoofdstuk 6 bleek, was in bijna geen enkel bestudeerd vonnis sprake van leeftijd als criterium om een vrouw wel of niet tot de RWI te veroordelen.¹¹⁰⁷ Achttien procent (298) van alle veroordelingen tot opzending voor bedelen en zwerven betrof vrouwen van 61 jaar en ouder.¹¹⁰⁸ Hoewel ook de arrondissementsrechtbank van Rotterdam enkele vrouwen ouder dan 61 tot de RWI veroordeeld had, vormden dezen slecht zes procent van het totale aantal door Rotterdam veroordeelde vrouwen. Mogelijk paste de arrondissementsrechtbank van Rotterdam het criterium ‘tot werken in staat’, strenger toe dan de rechtbank van Utrecht, Amsterdam, Heerenveen of Den Haag. Een grote stad als Rotterdam veroordeelde relatief weinig vrouwen (en mannen) tot de RWI. De bedelaarbendes waaraan het Openbaar Ministerie refereerde bleken vooral in de uithoeken van het arrondissement Rotterdam actief:

De tot de provincie Utrecht behorende gemeenten van het arrondissement Rotterdam hebben elke winter [.....] schromelijk veel overlast van talloze bedelaars uit de verder in Utrecht liggende gemeenten en vooral van lieden uit IJsselstein, Montfort en Oudewater, die soms bij gehele bendes op zogenaamde “geefdagen” [.....] het kanton Schoonhoven binnen [komen] en door hun onbeschaamd en brutaal optreden voor de bewoners van de door hen met een bezoek vereerde plaatsen een ware plaag worden. Tegen dit steeds meer uitbreidend euvel met kracht op te treden werd langzamerhand zeer nodig en het is dan ook hieraan toe te schrijven dat aan uw rechtbank in de nu bijna afgelopen wintertijd zovele bedelaarszaken uit die buurten ter berechting werden voorgelegd.¹¹⁰⁹

¹¹⁰⁵ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2346.

¹¹⁰⁶ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2345.

¹¹⁰⁷ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2386.

¹¹⁰⁸ Zie hoofdstuk 4 en 6.

¹¹⁰⁹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2386.

Ook Trijntje vroeg of zij verschoond kon blijven van de haar opgelegde gevangenisstraf. Als reden gaf zij aan dat zij niets kon verdienen en dat alleen de ‘grootste nood’ haar tot bedelen had gebracht. Zij motiveerde haar verzoek met de mededeling

dat die straf op haar leeftijd voor haar zeer zwaar is zodat zij nu reeds ziek er van is en vreest die niet te doorstaan dat haar 19 jarige zoon die toezicht zeer nodig heeft gedurende die tijd aan zich zelf is overgelaten en op den verkeerde weg zou geraken.

De burgemeester van Oudewater wees beide argumenten resoluut van de hand: Trijntje zelf verkeerde ‘in volkomen gezonde toestand’ en haar zoon was volledig in staat voor zichzelf te zorgen. Maar omdat zij inderdaad door haar relatief hoge leeftijd niet tot werken in staat was en, mocht dat wel het geval zijn, toch geen werk zou kunnen vinden, beval hij haar voor gratie aan.¹¹¹⁰

Drinkende vrouwen: meestal nul op het rekwist

De gratieverzoeken van (of voor) de vrouwen, die voor openbare dronkenschap vastzaten, maakten weinig kans op honorering. Catherina van Os was, binnen een periode van twee jaar, al negen keer veroordeeld voor openbare dronkenschap, toen de rechtbank van Utrecht haar, 46 jaar oud, in 1894 veroordeelde tot de RWI. De toezegging van haar man om ‘maatregelen te nemen zodat zij zich aan dergelijk feit niet meer kan schuldig maken’ overtuigde de kantonrechter niet. Deze voert daarvoor als reden op:

Herhaaldelijk is zij [Catherina] door deze ondergetekende [de kantonrechter van Utrecht] daarover ernstig toegesproken en met opzending naar een Rijkswerkinrichting bedreigd. Niets heeft mogen baten en nauwelijks is zij uit het huis van bewaring ontslagen of opnieuw zwerft zij op klaarlichte dag in kennelijke staat van dronkenschap langs de weg.

De kantonrechter sprak de hoop uit dat langdurige onthouding ertoe zou leiden dat Catherina ‘tot inkeer komt en voorgoed van het gebruik van sterke drank afziet.’¹¹¹¹ Heel misschien had het verblijf en de zes maanden onthouding in de RWI inderdaad geholpen of de (niet nader genoemde) maatregelen van haar echtgenoot: Catherina kwam niet meer terug in de RWI. Zij stierf, 80 jaar oud en inmiddels weduwe, op 13 februari 1928 in Rosmalen.¹¹¹²

De directeur van de RWI was vol lof over Anna Roovers: zij gedroeg zich zelfs uitmuntend en was in de RWI werkzaam als zaalopzichter. Anna zou ‘dolgaarne’ weer bij haar man en haar drie kinderen van respectievelijk 24, 16 en 14 zijn. Haar echtgenoot liet in zijn verzoekschrift weten, ondersteund door de geneeskundige verklaring van zijn arts (hij had een ‘slepende maagziekte’), dat hij niet langer in staat was in zijn levensonderhoud te voorzien. Daarvoor had hij de verdiensten van zijn vrouw nodig. Het Openbaar Ministerie was echter van

¹¹¹⁰ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2386.

¹¹¹¹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2514.

¹¹¹² BHIC, archiefnummer 550, inventarisnummer 2644, aktenummer 25.

mening dat de kinderen wel voor hun vader konden zorgen. Diverse informanten, waaronder de commissaris van de politie van Breda en de burgemeesters van de plaatsen waar het gezin woonde, getuigden van Anna's regelmatig drankmisbruik en onzedelijk gedrag. Zij zou 'door haar slechte voorbeeld reeds een ongelukkige invloed uitgeoefend hebben op haar jeugdige dochter'. Ook hier kon, volgens het OM, alleen een langdurige plaatsing in een RWI misschien nog redding brengen.¹¹¹³

Opzending op verzoek van de echtgenoot

In twee gevallen bleek de echtgenoot zelf de hand in de veroordeling van zijn vrouw te hebben gehad. Reinier van Wamel wendde zich in 1894 tot de kroon met een verzoek tot vrijlating van zijn 52 jaar oude echtgenote Jacoba Roelofs. Zij verbleef sinds oktober 1893 voor de vierde keer in de RWI. Reinier motiveerde zijn gratieverzoek als volgt:

Dat zijne vrouw het ongeluk heeft gehad door misbruik van sterke drank te struikelen doch thans door de ondervinding hoopt wijzer geworden te zijn. Dat adressant op zijn 70-jarige leeftijd moeilijk thans zijne vrouw kan missen en het huishouden geheel ten gronde zoude gaan.

De officier van justitie bracht hiertegen in dat:

van een huishouden van deze twee personen al zeer weinig sprake zijn kan, daar en man en vrouw in den regel hun eigen weg gaan; hij dagen doorbrengende onder een der viaducten met een lucifersdoosje in zijn hand, zij beschonken ronddolende in alle delen van de stad; voorts dat mij gebleken is dat zij, zoo zij al niet dolende is, haar verblijf houdt in een logement, alwaar in den regel de huishoudelijke bezigheden niet juist op den voorgrond treden.

De officier adviseerde het gratieverzoek niet te honoreren en wees erop dat 'de vrouw op nadrukkelijk verlangen van de requestrant werd opgenomen'.¹¹¹⁴

Het fenomeen van opsluiting op verzoek is vooral voor Vlaanderen en voor Holland in de achttiende eeuw uitgebreid beschreven.¹¹¹⁵ Herhaaldelijke dronkenschap was één van de problemen die hiertoe aanleiding gaven. Manon van der Heijden ziet opsluiting op verzoek als één van de manieren waarop families of buurten ernstige gedragsproblemen probeerden aan te pakken in Holland tussen 1500 en 1800, waaronder geweld als gevolg van alcoholmisbruik. Spierenburg signaleert dat het vooral de beter gesitueerden waren, die familieleden vanwege problematisch gedrag wilden laten opnemen in een 'beterhuis'. Dit was een door particulieren gerunde instelling met een tweeledig doel: gedragsverbetering (als zij zelf voor hun gedrag verantwoordelijk waren) of genezing (in geval de schuld buiten hen zelf lag, bijvoorbeeld als

¹¹¹³ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2451.

¹¹¹⁴ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2391.

¹¹¹⁵ Catharina Lis en Hugo Soly, *Te gek om los te lopen? Collocatie in de 18de eeuw* (Turnhout 1990); Pieter Spierenburg, *Zwarte schapen. Losbollen, dronkaards en levensgenieters in achttiende-eeuwse beterhuizen* (Hilversum 1995); Van der Heijden, 'Domestic violence'. Zie ook hoofdstuk 2 van dit proefschrift.

gevolg van geestesziektes).¹¹¹⁶ Hij verklaart dit door erop te wijzen dat het aanzien van mensen uit deze lagen van de bevolking vooral berustte op hun ‘beschaafde’ leefstijl: afwijkingen hiervan brachten daarmee hun prestige in gevaar.¹¹¹⁷ Omdat de autoriteiten tot dezelfde maatschappelijke klasse behoorden als degenen die het verzoek indienden, stemden zij gemakkelijk in met opname.

Catharina Lis en Hugo Soly tonen aan dat in de loop van de achttiende eeuw ook arme families steeds vaker naar dit middel grepen. Familieleden die dronken of zich gewelddadig gedroegen, vormden een bedreiging voor het gezinsinkomen en voor de reputatie van de overige gezinsleden. De reden voor het gemak waarmee de autoriteiten ook deze verzoeken om opsluiting honoreerden, was dat hun opsluiting zowel de belangen van de indieners van de verzoeken als die van de gemeentebesturen dienden, zij het om verschillende redenen. De indieners waren gericht op hun overleving. De drijfveer van de plaatselijke autoriteiten was de wens zich te ontdoen van overlast gevende individuen.¹¹¹⁸ Ook Van der Heijden is van mening dat gewelddadige en dronken gezinsleden een risico vormden voor de overleving van families bij verslechterende sociaaleconomische omstandigheden. Dit vormt volgens haar een verklaring voor de stijging van de verzoeken om opname eind achttiende eeuw. Daarbij speelde ook de verbeterde toegankelijkheid van de procedures en de bereidheid van de stedelijke autoriteiten om de opname te financieren een rol.¹¹¹⁹ In de negentiende eeuw verdwenen de betehuizen: de geesteszieken (‘krankzinnigen’) die een groot deel van de populatie van deze huizen waren gaan uitmaken, belandden in psychiatrische instellingen.¹¹²⁰

Ook de man van Jacoba Out, een gepensioneerde militair, had aanvankelijk zelf om opzending van zijn vrouw verzocht. De reden dat hij zich in tweede instantie bedacht was dat hij haar nodig had ‘voor de opleiding’ van zijn minderjarige kinderen. Justitie was echter van mening dat deze kinderen de hulp van hun moeder hierbij wel konden missen.¹¹²¹ Mogelijk bezorgden de beide Jacoba’s hun echtgenoten zoveel problemen met hun dronken gedrag, dat zij haar niet meer thuis konden of wilden houden. Het is heel goed mogelijk dat politie en justitie het verzoek tot opname van deze echtgenoten inwilligden, omdat ook zij het belang inzagen van de correctie van deze overlast gevende stads- of dorpsbewoners.

De maatschappij slechts tot last

Het uitstekende gedrag van Antonia Emmelot, die als zaalopzichter was aangesteld in de RWI, leverde haar evenmin een vervroegde vrijlating op. Haar ‘onzedelijke’ achtergrond (prostitutie), een eerdere veroordeling (van een jaar) voor diefstal, vonnissen voor dronkenschap en een eerdere plaatsing in de RWI, stonden gratie in de weg. De officier van justitie oordeelde: ‘dat zij de maatschappij slechts tot last zal wezen’.¹¹²² Lubberta Munsterman, 28 jaar oud, was in 1889 betrappt op bedelen in Westellingerwerf. In het zicht van de openbare weg had zij bij de woning van de gemeenteveldwachter om ‘een kleinigheid’ gevraagd. Enkele jaren voordat zij

¹¹¹⁶ Spierenburg, *Zwarte schapen*, 30-31.

¹¹¹⁷ Ibidem, 132.

¹¹¹⁸ Lis & Soly, *Disordered lives*, 195-200.

¹¹¹⁹ Van der Heijden, ‘Domestic violence’, 77-78.

¹¹²⁰ Spierenburg, *Zwarte schapen*, 133-134.

¹¹²¹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr.2586.

¹¹²² NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2452.

in de RWI kwam, had zij twee jaar gevangen gezeten omdat zij, uit angst voor ontdekking, haar net geboren dochter om het leven gebracht had. Als reden hiervoor gaf zij toen aan dat zij niet wist hoe zij ook dit tweede kind moest onderhouden. Zij had haar buitenechtelijke zwangerschap geheimgehouden omdat zij bang was dat de mensen haar slecht zouden vinden.¹¹²³ Deze straf lijkt redelijk mild vergeleken met de drie jaar opsluiting (in de RWI) die haar deel was als gevolg van bedelarij. In artikel 290 en 291 van het Wetboek van Strafrecht was de maximale straf voor de moeder die, uit angst voor ontdekking, haar kind tijdens of vlak na de bevalling ombrengt, bepaald op maximaal zes jaar bij doodslag en negen jaar bij voorbedachte rade. Ten grondslag aan deze relatief milde straf lag de visie van de ongehuwde moeder als slachtoffer van een onverantwoordelijke man.¹¹²⁴ Schaamte zou bewijzen dat zij 'goede' vrouwen waren en daarom op enige compassie konden rekenen.¹¹²⁵ Daarnaast rekende justitie haar aan dat zij 'lastig en lui' was en haar eerstgeboren buitenechtelijke dochter had uitbesteed bij het armbestuur.¹¹²⁶ Waarom de rechtbank of de minister het negatieve advies van de officier niet overnam, is onduidelijk door het ontbreken van de bijbehorende stukken.¹¹²⁷ Lubberta kwam eerder vrij en trouwde een half jaar later met Koendert Bijker. Deze had haar eerste kind erkend en was mogelijk ook de vader van haar tweede kind.¹¹²⁸ Een half jaar na dit huwelijk overleed Lubberta.¹¹²⁹

Bescherming van de vrouw zelf was niet alleen een reden om een verzoek in te willigen, zoals bij de jonge vrouwen, maar in een enkel geval ook een reden tot afwijzing. In die gevallen speelde vooral de ongunstige reputatie van de gratieverzoeker een rol. De dochter en schoonzoon die in 1893 gratie voor Catherina Meijer aanvroegen, leefden 'in een armzalig vertrek in bekrompen omstandigheden'. De schoonzoon zou zijn tijd doorbrengen met 'schooieren op straat' en was ook al eens beschoonken aangetroffen. Hierdoor vreesde men niet alleen dat Catherina weer naar de fles zou grijpen, maar ook dat zij verder 'een ellendig leven zal leiden'.¹¹³⁰ Een tweede gratieverzoek, ditmaal van haar zoon een paar maanden later, werd gehonoreerd omdat hij 'ook in de buurt zijne inwoning zeer gunstig met zijn gezin bekend staat,

¹¹²³ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2384; Tresoar, toegang 18-1, inventaris 228.

¹¹²⁴ Willemijn Ruberg and Sara Serrano Martínez, 'Pathologisation, law and gender in cases of infanticide in Spain and in the Netherlands in the mid-twentieth century: a comparative perspective', *Law and History Review* (2024) 1-23, aldaar 9.

¹¹²⁵ Ruberg e.a., 'Pathologisation, law and gender', 6, met verwijzing naar Karen Brennan, 'Murderous mothers & gentle judges: paternalism, patriarchy and infanticide', *Yale Journal of Law and Feminism* 30:1 (2018) 139-196, aldaar 182-183. Het artikel van Brennan bestrijkt een latere periode (1950-1975) en gaat over Ierland. Het is echter heel plausibel dat schaamte (tot uiting komend in de angst voor ontdekking) ook in eerdere decennia in Nederland, waar eveneens sprake was van een sterke christelijke moraal, ten grondslag lag aan de relatief coulante behandeling van vrouwen die hun kind hadden gedood.

¹¹²⁶ Tresoar, toegang 18-1, inventaris 228, datum vonnis 11 april 1892.

¹¹²⁷ Van Ruller signaleert in zijn onderzoek naar gratieverzoeken in een iets eerdere periode (tot 1870) dat de minister en koning positieve adviezen vrijwel altijd overnamen, maar de negatieve adviezen in meer dan 50 procent van de gevallen niet. Ruller, *Genade voor recht*, 57.

¹¹²⁸ Tresoar, huwelijksregister 1894, archiefnummer 30-41, burgerlijke Stand Weststellingwerf, inventarisnummer 2039, aktenummer 0093.

¹¹²⁹ Tresoar, overlijdensregister 1895, archiefnummer 30-41, burgerlijke Stand Weststellingwerf, inventarisnummer 3033, aktenummer 0084.

¹¹³⁰ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2346.

en met zijn vak als gemeentelantaarnopsteker [...] voldoende den kost verdient om ook zijn moeder van te kunnen en willen onderhouden.’¹¹³¹

Sybilla Dorst, in Amsterdam bekend als publieke vrouw, was sterk aan drank verslaafd. De politie meldde dat de man die zich opwierp als haar toekomstige werkgever, samen met zijn vrouw een slecht bekendstaand bierhuis en een rendez-vous huis exploiteerde. ‘Met het oog op haar sterke voorliefde voor spiritualiën en voor een ongebonden levenswijze [...] is het van belang dat [...] haar zo lang mogelijk de gelegenheid worde benomen om aan die kwade neigingen toe te geven en er zodoende misschien van te genezen’. In de rijkswerkinrichting gedroeg zij zich zo uitmuntend dat de directeur vond dat zij wel een gunst verdiende.¹¹³²

7.5 Niet tot werken in staat

Tot werken in staat zijn was één van de criteria voor opzending naar de RWI. Veertien vrouwen bleken daar door ernstige ziekte nauwelijks toe in staat. Vijf vrouwen kampten met psychiatrische problemen, waarvan drie al naar het rijkskrankzinnigengesticht in Medemblik waren overgebracht. Vijf andere vrouwen lagen door een chronische of ongeneselijke aandoening voortdurend op de ziekenzaal. In sommige gevallen leek verdere uitvoering van de straf niet alleen zinloos, maar ook inhumaan. De 32-jarige Maria Louise van Aelst kon, volgens de geneesheer, elk moment overlijden. Zij had bij de geringste inspanning last van kortademigheid, pijn en hartkloppingen. Volgens de officier van justitie leefde zij in Den Haag als prostituee, terwijl haar buitenechtelijk geboren kind opgroeide bij haar zus. In 1900 was zij in Utrecht voor landloperij veroordeeld tot de RWI waar zij, eenmaal aangekomen, al snel op de ziekenzaal belandde. Aanvankelijk durfde zij haar familie niet te vertellen dat zij in de RWI verbleef, maar veranderde zij vanwege haar ziekte van gedachten. Haar vader, tuinder in Zundert, vroeg zodra hij van haar toestand hoorde om gratie. De burgemeester van Zundert meldde dat haar ouders ‘brave mensen zijn op wie niets valt aan te merken’ en in staat hun dochter te onderhouden.¹¹³³ Maria Louisa kwam in 1902 vrij en overleed anderhalf jaar later in Zundert.¹¹³⁴ De 59-jarige Margaretha Keizer leed aan (inoperabele en ongeneselijke) kanker en was volgens de geneesheer beter op haar plaats in een ziekenhuis.¹¹³⁵ In hoofdstuk 9 blijkt, echter dat vrouwen daar niet altijd welkom waren. Maria Stoker en Geertje Duiker waren voortdurend ziek en bedlegerig en Francisca Vogels kon geen moment zonder toezicht vanwege haar ernstige epilepsie.¹¹³⁶

Meestal was bij (ernstige) ziekte honorering geen probleem, maar niet altijd. Feetske Brouwer die in 1894 voor dronkenschap vastzat moest vanwege uitgebreide beenzweren voortdurend op de ziekenzaal verblijven. Desondanks kreeg Feetske (in het register genoteerd als publieke vrouw) geen gratie. De beenzweren zouden veroorzaakt zijn door prostitutie. De ambtenaar van het Openbaar Ministerie meldde dat zij bij verstek veroordeeld was en dat zij bij een eerdere opname in de RWI tot werken in staat was. Noch het proces-verbaal, noch de politie had enige aanwijzing gegeven dat zij door ‘een ongemak aan haar benen of anderszins later

¹¹³¹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2354.

¹¹³² NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2383/2385.

¹¹³³ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2609.

¹¹³⁴ Archief van de gemeente Zundert, 1811-1927, inventarisnummer 2269, aktenummer 64

¹¹³⁵ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2320.

¹¹³⁶ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2531, 1897 en 2338.

haar bekwaamheid tot werken had verloren'. Om die reden had hij gemeend 'behalve haar veroordeling tot hechtenis, ook die tot plaatsing in een Rijkswerkinrichting te kunnen requireren'. In een bijgevoegde korte notitie gericht aan de heer ref. (referendaris) Snijder (bij het departement van Justitie) staat te lezen:

of de verpleegde voortdurend zal moeten verblijven op de ziekenzaal zal zeker wel niet vaststaan; of zij geacht moet worden thans tot werken niet in staat te zijn kan hier niet worden beoordeeld. Het komt voor dat de opzending terecht is ingestoken [...] ¹¹³⁷

De reden voor weigering lijkt vooral dat justitie zich bekritiseerd voelde (dat zij onterecht tot opzending zou hebben besloten). Twijfel aan de ziekte van Feetske lijkt minder aan de orde geweest. Dat haar beenzweren veroorzaakt zouden zijn door prostitutie droeg niet bij aan een coulantere opstelling.

Maria Zwakhoven was, 24 jaar oud, vanuit de RWI overgebracht naar een rijkskrankzinnigeninrichting (RKI). Het was niet de eerste keer dat zij in een psychiatrische inrichting terecht kwam. Eerder in haar leven had zij al eens lange tijd in Endegeest doorgebracht. Maria was één van de weinigen die vanuit de RKI terugkwam in de RWI.

De reden dat zij in 1921 gratie kreeg was dat de vader van haar dochter met haar wilde trouwen. Deze dochter was tijdens Maria's verblijf in de RWI geboren en via de voogdijraad in een roomskatholieke instelling in Tilburg geplaatst. Maria zelf achtte het voor haar 'geestestoestand gewenst dat het gratieverzoek van haar verloofde wordt ingewilligd'. Hoewel de RWI Maria niet erg geschikt voor 'huisvrouw' achtte, kreeg zij de door haar verlangde vrijheid. ¹¹³⁸

Alberta Alfes ging gebukt onder een ernstige gezichtsandoening: 'lupus faciei', '.....waardoor haar uiterlijk niet aangenaam aandeed en naar zij meent ook op haar medeverpleegden in de ziekenzaal een minder prettige invloed uitoefent....', aldus de verklaring van de geneesheer in de RWI. Op basis van deze verklaring toonde de officier zich bij een tweede gratieverzoek ontvankelijk voor een positief advies. Een eerder door haar moeder ingediend gratieverzoek was geweigerd, ondanks dat de directeur van de RWI had laten weten dat Alberta op de ziekenzaal verbleef en daar waarschijnlijk gedurende haar straftijd zou blijven. De slechte reputatie van zowel moeder als dochter, die beiden ongehuwd samenwoonden en regelmatig misbruik maakten van sterke drank, was voor de officier reden voor afwijzing. Daarbij kwam dat Alberta driemaal een gevangenisstraf had ondergaan voor diefstal. ¹¹³⁹

Anna Maria van den Hout vroeg in 1901, toen zij 21 maanden van haar straftijd van twee jaar had uitgezeten, om gratie. Zij was 49 jaar oud en leed aan een ernstige nierziekte en dacht in haar woonplaats beter te kunnen herstellen. ¹¹⁴⁰ Zij was veroordeeld voor bedelarij. Het was de derde keer dat zij in de RWI kwam. Eerder was zij al twee keer opgesloten voor openbare dronkenschap. In het vonnis van een paar maanden daarvoor staat te lezen dat Anna Maria niet

¹¹³⁷ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2384.

¹¹³⁸ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 7303.

¹¹³⁹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2480.

¹¹⁴⁰ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2595.

alleen schuld bekende, maar ook meldde dat zij tot werken in staat was.¹¹⁴¹ Zij deed geen poging om haar ziekte aan te voeren als verzachtende omstandigheid of als reden om niet opgezonden te worden. Uiteraard is niet duidelijk of haar ziekte zich toen al geopenbaard had. Mogelijk was gratie op een gegeven moment een aantrekkelijke optie voor haar omdat zij in de RWI inmiddels weer wat geld verdiend had, waarmee zij zich onderdak kon verschaffen. Ziek als zij was en gewend aan een leven van de hand in de tand, zal zij zich niet al te druk hebben gemaakt over de periode daarna, als haar geld op was. Misschien ging zij ervan uit dat, als het echt niet ging, er nog altijd de RWI was als laatste optie. De geneesheer van de RWI bevestigde dat zij aan een ‘slepende nierziekte’ leed en verwachtte dat zij niet lang meer zou leven. In de RWI had zij zich goed gedragen, aldus de directeur, maar verbleef zij sinds drie maanden na haar aankomst in de ziekenzaal. De officier van justitie ontraadde gratie omdat

[...] haar invrijheidsstelling niet in haar belang en niet in het belang van de maatschappij moet geacht worden te zijn. Niet in haar belang omdat, als zij in vrijheid gesteld wordt, zij geen tehuis heeft en niet in staat is op fatsoenlijke wijze in haar onderhoud te voorzien, noch in het belang van de maatschappij omdat het te vrezen is dat zij, alhier teruggekeerd, zich weer aan prostitutie zal gaan overgeven, temeer daar het armbestuur haar niet wil ondersteunen’.¹¹⁴²

Ook de politie van Den Bosch vreesde dat zij, zodra zij in vrijheid gesteld was en haar uitgaanskas leeg, zich ‘weer aan mannen zal overgeven’ om het verdiende geld vervolgens uit te geven aan drank. Tweeënhalve maand nadat haar gratieverzoek was afgewezen, kwam Anna Maria alsnog vrij omdat haar straftijd erop zat. Het is onwaarschijnlijk dat zij er toen beter aan toe was en dat het armbestuur haar toen wel wilde ondersteunen. Gelukkig voor haar, kwam zij aan de vooravond van haar vertrek in contact met het Damescomité, dat zich veel moeite getroostte ‘om haar in ’s Hertogenbosch hulp te bezorgen’. Dit ondanks het feit dat het comité bekend was met haar reputatie: ‘staat zeer slecht bekend (dronken Mie)’. Toen dit niet lukte probeerde het comité haar in Den Bosch in het hospitaal te krijgen: ‘vermoedelijk is zij opgenomen’.¹¹⁴³ De voorspelling van de geneesheer komt uit: Anna Maria overleed binnen het jaar, in 1901. Een tuinman en een knecht van het Gasthuis in Den Bosch deden de aangifte wat erop duidt dat Anna Maria inderdaad haar laatste maanden in een ziekenhuis gesleten had.¹¹⁴⁴

7.6 Om ‘de rijksgestichten niet weder tot last te wezen’

Een belangrijke overweging voor het al dan niet verlenen van gratie was de garantie, dat de betrokkene in haar onderhoud kon voorzien. Als geen echtgenoot of familielid daar garant voor kon staan, moest er sprake zijn van een (betrouwbare) werkgever. De gratieverzoeken refereren hier regelmatig aan. Alida Schelvisvanger ‘wenst weder nuttig werkzaam te zijn en hoopt de rijksgestichten niet weder tot last te wezen’. De directeur van de RWI bevestigde haar bewering dat zij zeer ervaren in handwerken was, hoewel er, voor zover hem bekend, niemand was die

¹¹⁴¹ BHIC, toegang 24, inventaris 349, rolnummer 30, 7-11-1899.

¹¹⁴² NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2595.

¹¹⁴³ BHIC, toegang 204, inv.nr. 2081, 89.

¹¹⁴⁴ BHIC, archiefnummer 50, inventarisnummer 4285, aktenummer 595.

haar in dienst wilde nemen. Justitie wees haar verzoek af. Anders dan zij had aangegeven, bleek haar zuster niet garant te willen staan voor haar huishuur.¹¹⁴⁵

Maria Cornelissen die voor de vierde maal in de RWI verbleef (en daarvoor ook al regelmatig te vinden was in Veenhuizen toen het nog als bedelaarsgesticht functioneerde), kreeg evenmin gratie. De RWI vond het niet wenselijk omdat zij op de ziekenzaal lag met een maagkwaal. Voor het OM en de politie woog vooral zwaar dat zij al ‘ettelijke malen op request ontslagen’ was en er geen enkele waarborg bestond dat zij niet weer ging zwerven.¹¹⁴⁶ Emma Furst meende in 1890 met handenarbeid in haar onderhoud te kunnen voorzien. De RWI, die meldde dat zij zich uitmuntend gedroeg, bevestigde dit. Zij motiveerde haar gratieverzoek met de mededeling dat het in september, wanneer haar straf afliep, moeilijk zou zijn om werkzaamheden te vinden.¹¹⁴⁷ Dit laatste is opmerkelijk omdat algemeen aangenomen wordt dat de vrouwenarbeid minder seizoenafhankelijk was in die tijd.¹¹⁴⁸ Justitie was tegen vrijlating omdat zij al drie keer eerder in Veenhuizen was beland (dus ook vóór 1886). Het Openbaar Ministerie was daarbij niet geheel overtuigd van de uitmuntendheid van haar gedrag omdat zij in de RWI een paar dagen celstraf had gekregen.¹¹⁴⁹

Maria Westerveld had in 1894 aan een slaapstedehouder in Leiden gevraagd of hij haar weer in dienst wilde nemen, die daarop een gratieverzoek voor haar in diende:

zijnde genoemde Maria Westerveld steeds voor hem en zijn gezin een goede en trouwe dienstbode geweest [was] en hij haar dus gaarne zooveel als in zijn vermogen ligt wil helpen om andermaal bij hem een eerlijk bestaan te verwerven en haar daardoor van verdere verkeerdheden terug te houden. Redenen waarom adressant het bij deze waagt zich tot uwe majesteit met het eerbiedige verzoek te wenden; dat het Uwe Majesteit moge behagen: aan Maria Westerveld voornoemd gratie van haren verderen straftijd te willen verlenen, teneinde weder bij adressant in dienst te treden [...] (wat ook adressant met het oog op zijne drukke zaak en talrijk gezin zeer ten goede zoude komen)...¹¹⁵⁰

De slaapstedehouder had daarbij aan de commissaris van politie aangegeven in ‘zijne inrichting liever een oude dan een jonge meid’ te hebben (Maria was ten tijde van het gratieverzoek 56 jaar).

Deze commissaris meldde daarnaast dat deze slaapstedehouder ‘onder dat soort van menschen als fatsoenlijk bekend staat’. Slaapsteden behoorden in de negentiende eeuw tot de

¹¹⁴⁵ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2317; deze casus is eerder beschreven in Marian Weevers, ‘Gevangenis of toevluchtsoord? Vrouwen en de Rijkswerkinrichting in Oegstgeest 1889-1896’, *Over Oegstgeest* 32:2 (2020) 3-6.

¹¹⁴⁶ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2278.

¹¹⁴⁷ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2277.

¹¹⁴⁷ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2318.

¹¹⁴⁸ Sigrid Wadauer, ‘Establishing distinctions. Unemployment versus vagrancy in Austria from the late nineteenth century to 1938’, *International Review of Social History* 56.1 (2011) 31-70, aldaar 60; Beate Althammer, Roaming men, sedentary women? The gendering of vagrancy offenses in nineteenth-century Europe, *Journal of Social History* 5:4 (Oxford 2018) 736-759, aldaar 752.

¹¹⁴⁹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 3218.

¹¹⁵⁰ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2390/2392.

‘infrastructuur’ van mensen zonder vaste woonplaats en boden vooral onderdak aan ‘maatschappelijke randfiguren’.¹¹⁵¹

Het gratieverzoek dat een logementshouder, eveneens in 1894, voor de 52-jarige Allegonda van Vught indiende, biedt inzicht in de achtergrond van deze voorkeur voor oudere vrouwen.¹¹⁵² Deze had van een bij hem logerende kleermaker gehoord dat Allegonda ‘door uiterste armoede tot bedelarij [was] vervallen’. Hierop had hij haar werk en huisvesting aangeboden omdat hij wist dat zij zes jaar geleden in Arnhem ‘een flinke werkzame vrouw was’. De politie rapporteerde dat hij een fatsoenlijk man was:

die gaarne ziet dat het in zijn huis ordentelijk toe gaat. Alzo heeft hij tot behulp zijner vrouw liever eene vrouw van middelbare leeftijd in huis dan een jeugdige meid die mogelijk met de logeergasten zoude opslaan.¹¹⁵³

Vermoedelijk was de logementhouder, anders dan de officier van justitie, onbekend met haar verleden. Laatstgenoemde memoreerde in zijn advies dat Allegonda, blijkens de destijds ingewonnen inlichtingen, twintig jaar lang in Rotterdam als publieke vrouw stond ingeschreven. In dit geval leidde dit niet tot een afwijzend advies: het vooruitzicht van betaald werk en onderdak woog zwaarder dan haar ‘onzedelijk’ verleden.

Cornelia Kunst kon in het gezin van een onderwijzer als dienstbode aan de slag en de directeur van de RWI was van mening dat zij ‘in alle opzichten een gunst verdiende’.¹¹⁵⁴ Gerarda van Diggelen vroeg in 1936 gratie omdat haar vader haar thuis nodig had voor de verpleging van haar moeder, die hulpbehoevend was, en voor hulp in de zaak (hij was melkboer). Zij was in december 1934 ‘door omstandigheden’ van haar huis in Rotterdam weggelopen en had zich een week later ‘vrijwillig aangemeld te Breda voor de Rijkswerkinrichting’. Zij was 35 jaar oud en tijdens haar verblijf in de RWI gescheiden. In het gratieverzoek, dat ook haar vader voor haar indiende, staat te lezen dat zij door ‘omgang met slecht gezelschap’ aan lagerwal was geraakt. Waarschijnlijk had zij, evenals Cornelia Markwat en Gijsbertje van Ee, een relatie aangeknoopt met een derde. Toen haar vader haar in de RWI opzocht, had zij hem laten weten dat zij inzag hoeveel verdriet zij haar ouders had gedaan. Haar moeder had zich haar opzending zo erg aangetrokken

dat zij nachten wakker ligt en absoluut ongeschikt is tot werken en vrijwel geheel invalide is; dat het gezin van verzoeker derhalve zeer dringend vrouwelijke hulp behoeft en de moeder zowel als het gehele gezin met groot verlangen de komst in het gezin van bovengenoemde dochter tegemoet ziet; dat het de vurige wens van veroordeelde is, met diep berouw en als een verlorene en weer gevondene bij haar ouders terug te keeren om tot hulp in het gezin van haar ouders werkzaam te kunnen zijn en aldus een nieuw leven te beginnen.¹¹⁵⁵

¹¹⁵¹ Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de 19^e eeuw*. (Amsterdam 2012) 127.

¹¹⁵² NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2390 en 2392.

¹¹⁵³ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2408.

¹¹⁵⁴ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2315.

¹¹⁵⁵ NL-HaNA, Justitie /Verbaal en Kabinet, 2.09.22, inv.nr. 10734.

Justitie leek sterk onder de indruk van het betoog van haar vader: op het dossier staat ‘veel spoed’ aangetekend.¹¹⁵⁶

Ook de vader van de 45-jarige Anna Maria Verbon, die in 1922 in Breda veroordeeld was voor landloperij, diende een gratieverzoek in. Hij en zijn vrouw waren respectievelijk 87 en 85 jaar oud en stonden daarmee volgens eigen zeggen al ‘met één been in het graf’. Reden waarom zij zeer verlangden hun kind de helpende hand te reiken ‘om haar van de verkeerde weg [...] te doen terugkeren en nog een nuttig lid der maatschappij van haar te maken’. De zus van Anna Maria had zich bereid verklaard haar te voeden en voor onderdak te zorgen. Hoewel het parket van Breda meldde dat Anna Maria haar geld ‘met ontucht verdient en dat zij bij gelegenheid zich ook weleens schuldig maakte aan diefstal’, adviseerde justitie positief over het door haar vader ingediende verzoek. De directeur van de RWI was zeer over haar te spreken: ze was beleefd en gewillig en ‘toont veel zorg voor de haar opgedragen werkzaamheden’. Hij geloofde dat zij oprecht van plan was haar leven te beteren.¹¹⁵⁷

Geesje Pol die, gearresteerd voor landloperij, in het huis van bewaring beviel van een zoon, vertrok dezelfde dag vandaaruit met haar kind Jansje naar de RWI, ‘omdat deze de zorg van de moeder niet kan missen’. Zij was 28 jaar oud en stond in de RWI in 1928 geregistreerd als veenarbeidster. Drie andere kinderen waren door de voogdijraad bij haar schoonouders geplaatst. Waar haar echtgenoot Jansje Snippe vertoefde is onduidelijk. De predikant uit haar dorp antwoordde de RWI desgevraagd: ‘zij en haar familie zijn zeer [onleesbaar...] en onverschillig. Mijn dunkens is het beter dat zij naar hier niet terugkomt maar dat zij ergens aan het werk gezet wordt.’ Geesje kwam uiteindelijk in 1930 voorwaardelijk vrij om (met haar kind) onder toezicht te komen van het Leger des Heils in hun Toevlucht voor Vrouwen.¹¹⁵⁸

Onderdanig taalgebruik

Behalve dat vele gratieverzoeken een beroep deden op waarden waarvan de indieners veronderstelden dat zij goed zouden vallen bij degenen die hun verzoek moesten beoordelen, valt ook het onderdanige en hoogdravende taalgebruik op. De man van Antje van Bergen sprak de ‘bede’ uit ‘...zo spoedig mogelijk de vrouw aan haar man en de moeder aan haar kinderen terug te geven...’. Hij eindigde met ‘God biddende dat uwe majesteit aan zijn verzoek moge voldoen en na uwe majesteit een voortdurende gezondheid te hebben toegewent’.¹¹⁵⁹ De echtgenoot van Clasina Wouters meldde ‘dat hij zich niet durf veroorloven iets tegen de rechtvaardigheid deze straf in te brengen doch met alle ootmoed de vrijheid neemt wegens de langdurigheid de zelve het volgende eerbiedig in het midden te brengen’. Hij hoopte op inwilliging om ‘alzo een arm geheel hulpeloos huisgezin waarvoor op het ogenblik hulp schijnt aangebroken te zijn van een gehele ondergang te bevrijden. Waarin het ongetwijfeld zoude omkomen’.¹¹⁶⁰ Alberta Alfes wendde zich ‘ootmoedig en met een berouwvol hart tot hare majesteit, nederig smekende, op dat zij weer in de maatschappij teruggekeerd als een nuttig lid

¹¹⁵⁶ Ibidem.

¹¹⁵⁷ NL-HaNA, Justitie /Verbaal en Kabinet, 2.09.22, inv.nr. 7455.

¹¹⁵⁸ NL-HaNA, Justitie /Verbaal en Kabinet, 2.09.22, inv.nr. 8713.

¹¹⁵⁹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2602.

¹¹⁶⁰ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2345.

werkzaam kan zijn'.¹¹⁶¹ De verloofde van Maria Zwakhoven ondertekende zijn brief met 'welk doende van uwe majesteit de gehoorzame onderdaan'.¹¹⁶²

Dit onderdanige taalgebruik signaleert ook Sibbo van Ruller in zijn studie naar gratieverzoeken van veroordeelden tot doodstraf tussen 1806 en 1870 in Nederland. Hij verklaart deze onderworpenheid door de grote afstand tussen degene die de gratie moest verlenen en degenen die het verzoek indienden. Laatstgenoemden behoorden tot de de 'allerdiepst gezonkenen'. Van de ter dood veroordeelde werd daarom een grote mate van onderworpenheid verwacht.¹¹⁶³ Voor de vrouwen in dit onderzoek stond uiteraard minder op het spel, maar de afstand tussen hen en de kroon was bepaald niet kleiner.

Tot slot laat de recidive zien dat de inschattingen van justitie niet altijd uitkomen. Van degenen wier verzoek gehonoreerd was keerden (met aftrek van degenen die naar een rijkskrankzinnigeninrichting gingen of inmiddels overleden waren) meer vrouwen terug, dan van degenen die afgewezen waren. Hierbij geldt de kanttekening dat er, zoals eerder aangegeven, ongetwijfeld meer gratieverzoeken geweigerd waren dan hier besproken.

7.7 Samenvatting en conclusie

Dat de RWI-vrouwen met hun opname in de RWI hun laatste restje agency verspeelden, lijkt op basis van al deze casus geenszins het geval. Zodra er enig uitzicht op verbetering van hun situatie was, probeerden zij ook weer uit de RWI te komen. Dit was ook aan de orde wanneer er duidelijk sprake was geweest van opzending op verzoek of aansturing daarop zeer aannemelijk lijkt. De (chronisch) zieke vrouwen hadden wellicht bij de rechtszitting kunnen aanvoeren dat zij niet in staat waren te werken. De vraag is ook of het toeval was dat Lubberta Munsterman in een klein dorp als Weststellingwerf aan de deur van de gemeentelijke veldwachter bedelde. Anderen wilden waarschijnlijk juist uit handen van justitie blijven, zoals Dina Thijsen, omdat zij haar kinderen niet aan haar stiefvader wilde overlaten. Het ligt voor de hand dat zij in eerste en laatste instantie vooral bedelden om in hun levensonderhoud te voorzien.

In de gratieverzoeken is eenzelfde gebruik van de dominante vertogen terug te zien als in de brieven van de Engelse paupers en de verzoeken om opsluiting van zich misdragende familieleden in Vlaanderen en Holland, in de achttiende eeuw.¹¹⁶⁴ Waar de Engelse paupers stelden dat zij zonder fatsoenlijke kleding geen werk konden krijgen, refereerden echtgenoten in hun gratieverzoek aan het kostwinnermodel. Zij beweerden dat een vrouw thuis een belangrijke voorwaarde was om hun rol als kostwinner te vervullen. In de praktijk zullen ook veel van de vrouwen in deze studie echter hebben moeten bijdragen aan het gezinsinkomen, met zowel legale als illegale middelen. Spijtbetuigingen en een garantstelling van echtgenoten of andere familie voor het onderhoud van hun vrouw, moeder of nicht, moesten aantonen dat angst voor herhaling ongegrond was.

¹¹⁶¹ NL-HaNA, Justitie, 1876-1914, 2.09.05, inv.nr. 2480.

¹¹⁶² NL-HaNA, Justitie /Verbaal en Kabinet, 2.09.22, inv.nr 7303.

¹¹⁶³ Van Ruller, *Genade voor recht*, 70. Zie voor onderdanig taalgebruik in petitieën en andere brieven gericht aan ongelijke partijen ook: Martyn Lyons, 'Writing upwards. How the weak wrote to the powerful', *Journal of Social History* 49:2, 317-330.

¹¹⁶⁴ Zie hoofdstuk 2.

Indien er geen sprake was van een echtgenoot of andere familie, betoogden de betrokken vrouwen dat zij zelf in staat waren met werk in hun onderhoud te voorzien. Soms konden zij hierbij verwijzen naar een brief van een potentiële werkgever. Verschillende vrouwen bezwoeren de maatschappij niet meer ‘tot last zullen zijn’. Hoewel de indieners van een gratieverzoek een enkele keer ook wezen op gebrek aan geld om eten te kopen, vooral in relatie tot hongerlijdende kinderen, lijkt armoede als motief voor hun overtreding minder prominent aanwezig in de brieven. De reden hiervoor was ongetwijfeld dat armoede als verzachtende factor nauwelijks een rol in de besluitvorming van de magistraten speelde. Iets waarvan de betrokken vrouwen, door ondervinding (of via lotgenoten) ‘streetwise’ geworden, waarschijnlijk goed op de hoogte waren.

Bij een eerste opzending slaagden vrouwen er over het algemeen in justitie te overreden. Voor vrouwen die al herhaalde malen op bedelen, landloperij, dronkenschap of andere delicten betrappt waren of een ‘onzedelijke’ reputatie hadden, werkte een beroep op de heersende mores meestal niet: de feiten logenstraffen hun geloofwaardigheid. Dit was vooral het geval als er geen garantie was dat zij in hun onderhoud konden voorzien. Politie en justitie leken het meest gepreoccupeerd met het beschermen van de samenleving tegen overlast.

Net als in Engeland in deze periode, hadden de autoriteiten moeite met recidiverende vrouwen: deze voldeden definitief niet meer aan de stereotype beeldvorming van vrouwen als moreel hoogstaander dan mannen.¹¹⁶⁵ In die gevallen was justitie van mening dat hun kinderen (en echtgenoot en samenleving) beter af waren zonder hen. In dit opzicht was sprake van een soort dubbele aantijging, zoals ook elders gesignaleerd: zij zondigden zowel tegen de wet als tegen de bestaande genderrollen.¹¹⁶⁶

Dat de gratieverzoeken voor de minderjarige meisjes zo kansrijk waren, kwam door de toen heersende overtuiging dat jongeren vroegen om een aparte behandeling om hen te beschermen tegen verkeerde invloeden. Heropvoeding was nodig, maar niet in een omgeving van doorgewinterde landloopsters. Voorwaarde voor vervroegde vrijlating was daarom meestal dat er een plaats voor hen beschikbaar was in een ‘heropvoedingsgesticht’. Dat, op één na, geen van de overgeplaatste jonge vrouwen in de RWI terugkeerde, kwam waarschijnlijk eerder door de verbetering van de omstandigheden in de eerste decennia van de twintigste eeuw, dan door het succes van de opvoedingsinstituten. Dat chronisch zieke vrouwen meestal eerder vrijkwamen, lag voor de hand gezien het karakter van de RWI. Verdere uitvoering van de straf zou hier geen redelijk doel meer dienen.

Opmerkelijk zijn de verschillen in beoordeling tussen het Openbaar Ministerie aan de ene en de RWI en de burgemeester van Oudewater aan de andere kant. De officieren van justitie waren vrij expliciet in hun afkeuring van bedelen, zwerven, dronkenschap en onzedelijkheid. De directie van de rijkswerkinrichting gunde bijna alle vrouwen de gevraagde gunst. Deze was,

¹¹⁶⁵ Judith Rowbotham, ‘Turning away from criminal intent, reflecting on Victorian and Edwardian strategies for promoting desistance amongst petty offenders’, *Theoretical Criminology* 13:1 (2009) 105-128.

¹¹⁶⁶ Zie onder andere Sue Davies, ‘Working their way to respectability. Women, vagrancy and reform in late nineteenth century Melbourne’, *Lilith: A Feminist History Journal* 6 (1989) 50-63; Jacquelené Fillmore, ‘The female vagrant pauper’, *The Local Historian* 35:3 (2005) 148-158; Lucia Zedner, *Women, crime, and custody in Victorian England* (Oxford 1991); Alexandra Wallis, ‘The disorderly female. Alcohol, prostitution and moral insanity in 19th-century Fremantle’, *Journal of Australian Studies* 43:3 (2019) 333-348, aldaar 347.

ondanks angst voor een ‘verderfelijke’ invloed van de oudere vrouwen op de jonge meisjes, over het gedrag van vrijwel alle vrouwen zeer te spreken. De burgemeester van Oudewater toonde opvallend veel begrip voor de omstandigheden die zijn inwoners tot bedelen gebracht hadden.

Het Openbaar Ministerie wist uiteraard ook dat gebrek aan geld, werk, onderdak en familie om op terug te vallen een belangrijke rol speelde, anders zou het de garantie dat de betrokken vrouwen in hun onderhoud konden voorzien niet zo zwaar laten wegen. Maar de overtuiging dat een ‘ongunstig’ karakter de reden was dat deze vrouwen wel, en anderen in vergelijkbare omstandigheden niet tot bedelen en landloperij vervielen, voerde meestal de boventoon. Zolang hier geen definitieve oplossing voor was, hadden de betrokken vrouwen geen andere keuze dan bedelen of zwerven of zich weer laten opnemen. Verandering van omstandigheden kon de balans (tijdelijk) naar de andere kant doen omslaan. Hierdoor leek een bestaan buiten de muren van de rijkswerkinrichting even een reële mogelijkheid. Dat dit veelal tijdelijk was blijkt uit het feit dat velen van hen terugkeerden in de RWI.

Naast de vrouwen die gratie kregen, waren er vrouwen die om een andere reden voortijdig de RWI verlieten: degenen die de RWI liet overplaatsen naar een rijkskrankzinnigeninrichting. Waarom waren zij in eerste instantie in de RWI terechtgekomen en wat was de reden van hun overplaatsing? Deze vragen komen aan de orde in het volgende hoofdstuk.

